(इंग्रजीमध्ये टंकलिखित केलेल्या न्यायनिर्णयाचा मराठी अनुवाद)

[2018] 11 एस. सी. आर 384

एम. सी. मेहता

विरुद्ध

भारतीय संघराज्य आणि इतर

रिट याचिका (दिवाणी) क्रमांक 4677 / 1985

मधील

अंतरीम आवेदन क्रमांक 2310/2008,2378-2379/2009,2269,2270,2393 आणि 2381-2384

11 सप्टेंबर 2018

[न्यायमूर्ती मदन बी. लोकूर आणि न्यायमूर्ती दीपक गुप्ता]

पर्यावरण कायदाः

अर्जदार-कंपनीद्वारे अग्रिम परतावा-यू/एस द्वारे मंजूर केलेल्या सवलतीनुसार. हरियाणा डेव्हलपमेंट अँड रेग्युलेशन ऑफ अर्बन एरियाज ॲक्ट, 1975 चे कलम 23 (आयडी2)-दिनांक आयडी1च्या अधिसूचनेद्वारे (पंजाब जमीन संरक्षण कायदा, 1900 अंतर्गत जारी) अधिसूचित जमिनीवर (अर्जदाराच्या जमिनीसह) घटनात्मक क्रियाकलापांना बंदी घालण्यात आली-समांतर प्रक्रियेत, राज्याने फरिदाबाद कॉम्प्लेक्स (नियमन आणि विकास) कायदा, 1971 अंतर्गत विकास योजना अधिसूचित करण्यासाठी पावले उचलली-1984 मध्ये देण्यात आलेल्या

सवलतीच्या आधारे, नगर आणि देश नियोजन विभागाने अर्जदाराला त्याच्या अग्रिम परतावा उपक्रमासह पुढे जाण्यास प्रोत्साहित केले-प्रधान मुख्य वनसंरक्षक यांचे असे मत होते की अर्जदाराची जमीन वन आहे किंवा पीएलपी कायद्यांतर्गत अधिसूचना जारी करून ती वन म्हणून मानली जाणे आवश्यक आहे आणि म्हणून, वन संरक्षण कायदा, 1980 अंतर्गत, केंद्र सरकारची परवानगी पी. एल. पी. कायद्यांतर्गत अधिसूचना जारी करण्याचा उद्देश बंद भागात बिगर-वन उपक्रम राबवले जात नाहीत याची खात्री करणे हा आहे-अधिसूचना हे एक स्पष्ट सूचक आहे की अशी बंद क्षेत्रे वनजमीन असली पाहिजेत किंवा वनजमीन मानली गेली पाहिजेत-म्हणून, पी. एल. पी. कायद्यांतर्गत अधिसूचित केलेली जमीन 'वनजमीन' आणि 'वनजमीन' मानली गेली पाहिजे आणि खरे तर राज्याने अनेक दशकांपासून अशी वागणूक दिली आहे-अर्जदाराने केलेले अग्रिम परतावा उपक्रम हे दिनांक 1च्या अधिसूचनेचे स्पष्टपणे उल्लंघन करणारे होते आणि सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या आदेशांचे उघडपणे उल्लंघन करणारे होते-राज्याच्या नगर आणि देश नियोजनाने राज्याच्या वन विभागाकडून तीव्र विरोध असूनही अर्जदाराच्या बेकायदेशीर कृत्यांना पाठिंबा दिला होता-अधिसूचनेचे उल्लंघन करण्याचे प्रमाण विलक्षण आहे.

सराव आणि कार्यपद्धतीः

सर्वोच्च न्यायालयासमोर दाखल केलेले अर्ज-मार्गदर्शक घटकांशी निगडित: अधिनिर्णित अर्जाला दिलेल्या नामकरणाचा कोणताही परिणाम होत नाही-फेरविचार याचिका हाताळताना अर्जदार आणि न्यायालयावर लादलेल्या मर्यादांच्या कठोरतेच्या बाजूला जाण्यासाठी अर्जांना वेगवेगळी नावे देण्याची प्रवृत्ती वाढत आहे-अर्जाचा सार काय आहे-जर तो सारतः फेरविचारासाठीचा अर्ज असल्याचे आढळून आले तर ते न्यायालयाद्वारे आणि प्रसाराद्वारे हाताळले जावे.

अर्जांचा निपटारा करताना, न्यायालयाने

अधिनिर्णित: 1. 1 या न्यायालयाने पारित केलेल्या विविध आदेशांना कोणतेही स्पष्टीकरण किंवा बदल किंवा परत बोलावण्याची आवश्यकता आहे असे दूरदूरपर्यंत सूचित करण्यासाठी सध्याच्या अर्जांमध्ये काहीही नाही.अर्जदारांनी उपस्थित केलेले सर्व मुद्दे या न्यायालयाच्या अनेक खंडपीठांनी तंतोतंत विचारात घेतले आहेत आणि ते सर्व समान निष्कर्षावर पोहोचले आहेत, म्हणजे अरवली टेकड्यांचा पर्यावरणीय आणि पर्यावरणीय ऱ्हास थांबला पाहिजे आणि प्रत्येकजण पी. एल. पी. कायद्याच्या तरतुदींनुसार जारी केलेल्या अधिसूचनेच्या अटींना बांधील आहे आणि

1.2 18 ऑगस्ट 1992 रोजीच्या अधिसूचनेनुसार बंद केलेली जमीन वन आहे आणि ती वन म्हणून मानली जावी.[परिच्छेद 82] [428-एफ. एच.] 2. * गुरदीप सिंग उबन प्रकरणात या न्यायालयाने व्यक्त केलेले मत केवळ सुधारणा, स्पष्टीकरण किंवा परत बोलावण्याच्या अर्जांपुरते मर्यादित असू शकत नाही.फेरविचार याचिका हाताळताना अर्जदार आणि न्यायालयावर लादलेल्या कठोरता आणि मर्यादा बाजूला सारण्यासाठी अर्जांना वेगवेगळी नावे देण्याची प्रवृत्ती वाढत आहे. निर्देश, पुन्हा सुनावणी, पुनर्विचार, पुनरावलोकन इ. साठी अर्ज म्हणून अर्ज असू शकतात आणि त्यांचे शीर्षक दिले जाऊ शकते. एखाद्याने केवळ एक कोश उघडावा लागेल आणि समतुल्य शब्द शोधावा लागेल आणि अर्जाला योग्य नामकरण द्यावे लागेल जेणेकरून तो खुल्या न्यायालयात आणि त्याच्या गुणवत्तेनुसार विचारात घेतला जाऊ शकेल, उलटपक्षी फेरविचार याचिका म्हणून नाही. अर्जाला दिलेल्या नामकरणाचा काहीही परिणाम होत नाही-अर्जाचा सार महत्त्वाचा आहे आणि जर तो सारतः पुनरावलोकनासाठीचा अर्ज असल्याचे आढळून आले तर ते न्यायालयाद्वारे आणि प्रसाराद्वारे हाताळले गेले पाहिजे. [परिच्छेद 83] [429-ए-सी]

1.3 सध्याचे अर्ज हे दुसरे काही नसून प्रच्छन्न फेरविचार याचिका आहेत आणि या न्यायालयाने दिलेल्या योग्य आदेशाशिवाय त्या खुल्या न्यायालयात सुनावणीसाठी सूचीबद्ध केल्या जाऊ नयेत. ते प्रथम प्रसारित व्हायला हवे होते आणि फेरविचार याचिका म्हणून हाताळायला हवे होते आणि जर संबंधित खंडपीठाला असे वाटत असेल की त्यांची सुनावणी खुल्या न्यायालयात होणे आवश्यक आहे, तरच त्यांना खुल्या न्यायालयात सुनावणीसाठी सूचीबद्ध करायला हवे होते. [परिच्छेद 84] [429-डी] 1. या न्यायालयाने वेळोवेळी पारित केलेल्या आदेशांचे स्पष्टीकरण, सुधारणा, परत बोलावणे, पुनर्विचार करणे इत्यादींसाठीचे अर्ज म्हणून या अर्जांना गुणवत्तेनुसार हाताळण्याचा न्यायालयाचा प्रस्ताव आहे. [परिच्छेद 84] [429-ई]

***दिल्ली प्रशासन विरुद्ध गुरदीप सिंह उबन (2000) 7 एस. सी. सी. 296: [2000] 2 पूरक. एस. सी. आर. 496-संदर्भित.**

2. 1 पंजाब जमीन संरक्षण कायदा, 1900 (पी. एल. पी. कायदा) च्या तरतुदींनुसार हरियाणा राज्याने अधिसूचित केलेली जमीन 'वन' आणि 'वनजमीन' मानली गेली पाहिजे आणि खरे तर हरियाणा राज्याने अनेक दशकांपासून तशी वागणूक दिली आहे.वस्तुस्थिती किंवा कायदेशीर स्थिती बदलण्याचे किंवा बदलण्याचे कोणतेही कारण नाही. अर्जदाराने केलेले बांधकाम हे 18 ऑगस्ट 1992 रोजीच्या अधिसूचनेचे स्पष्टपणे उल्लंघन आहे आणि या न्यायालयाने वेळोवेळी दिलेल्या आदेशांचे उघडपणे उल्लंघन आहे. [परिच्छेद 2] [396-ई-एफ]

2.2 हरियाणा राज्याच्या वन विभागाकडून तीव्र विरोध होऊनही हरियाणा राज्याचा नगर आणि ग्राम नियोजन विभाग अर्जदाराच्या बेकायदेशीर कृत्यांना पाठिंबा

देत आहे. हरियाणा राज्याच्या मुख्य सचिवांनी वेळोवेळी वन विभागाला पाठिंबा देणारे प्रतिज्ञापत्र दाखल करूनही घेतलेल्या परस्परविरोधी आणि स्वयं-विध्वंसक भूमिकेसाठी हरियाणा राज्याला जबाबदार धरले पाहिजे.[परिच्छेद 2] [396-एफ-जी]

2.3 घटनांचा क्रम स्पष्टपणे सूचित करतो की शहर आणि देश नियोजन विभाग अर्जदाराला त्याच्या जमिनीचे वसाहतीकरण करण्याच्या आणि निवडक प्रशासकीय आदेशांच्या आधारे त्यात बांधकामे करण्याच्या बाजूने होता. या न्यायालयाने वेळोवेळी दिलेल्या आदेशांकडे ते पूर्णपणे तयार होते आणि त्यांनी त्याकडे दुर्लक्ष केले आणि पी. एल. पी. कायद्याच्या तरतुदींनुसार 18 ऑगस्ट 1992 रोजी जारी केलेल्या अधिसूचनेकडेही त्यांनी दुर्लक्ष केले. पर्यावरणाचा ऱ्हास, प्रदूषण आणि जल हे मुद्दे त्यांच्या चिंतेचे विषय नव्हते, असे नगर आणि ग्राम नियोजन विभागाच्या समजुतीवरून दिसते. नगर आणि देश नियोजन विभागाने आपला अजेंडा पुढे नेण्यात निःपक्षपाती आणि निर्लज्जपणा केला-निश्चितच अर्जदार विरुद्ध पर्यावरण आणि वैधानिक अधिसूचनेकडे दुर्लक्ष करून. [परिच्छेद 33] [410-ए-सी]

2.4 पी. एल. पी. कायद्यांतर्गत अधिसूचना जारी करण्याचा उद्देश हे सुनिश्चित करणे हा आहे की बंद भागात शेती, मेंढ्या आणि बकऱ्या चरवणे, इमारती उभारणे, गुरांचे संगोपन, कुरणे पाळणे किंवा गुरांचे संगोपन करणे इत्यादी असे कोणतेही काम होणार नाही. त्यामुळे, ही अधिसूचना स्पष्ट संकेत देते की अशा बंद क्षेत्रांना वनजमीन मानले पाहिजे किंवा वनजमीन मानले पाहिजे जेणेकरून अशा आक्षेपार्ह बिगर-वन क्रियाकलाप तेथे केले जाणार नाहीत आणि अशा वनजमीनांचे जतन आणि संरक्षण करण्यासाठी जंगलात सामान्यतः न केल्या जाणाऱ्या क्रियाकलापांना वनजमीनमध्ये मनाई आहे. पी. एल. पी. कायद्याखालील अधिसूचना जमिनीचे वनजमिनीमध्ये रूपांतर

करत नाही परंतु त्याला मान्यता देते किंवा किमान ती तशी मानली जाणे आवश्यक आहे. [परिच्छेद 75] [426-ए-सी]

2.5 हरियाणा राज्याच्या अधिकाऱ्यांनी वेगवेगळ्या प्रकरणांमध्ये दाखल केलेल्या प्रतिज्ञापत्रांच्या पार्श्वभूमीवर, हे अगदी स्पष्ट आणि सुसंगत आहे की पी. एल. पी. कायद्यांतर्गत अधिसूचित केलेली जमीन ही वनजमीन आहे आणि त्यावर कोणतेही बांधकाम केले जाऊ शकत नाही, परंतु जर काही शिथिलीकरण करायचे असेल तर ते केवळ 17 एप्रिल 1984 ते 18 ऑगस्ट 1992 या कालावधीसाठी असावे. नगर आणि देश नियोजन विभागाचे आचरण आणि पत्रव्यवहार हे दर्शवतात की ते बंद भागात बांधकामास परवानगी देण्यास तितकेच उत्सुक होते. अशा प्रकारे, अरवली टेकड्यांच्या पर्यावरणीय ऱ्हासाची शिफारस करणे हे स्पष्ट आहे. हरियाणा राज्याच्या प्रतिज्ञापत्रांव्यतिरिक्त, * * गोदावर्मन प्रकरणात आणि * * * एम. सी. मेहता प्रकरणात या न्यायालयाने वेळोवेळी दिलेले विविध आदेश हे अगदी स्पष्ट करतात की पी. एल. पी. कायद्यांतर्गत बंद असलेली क्षेत्रे वन आणि वनजमीन आहेत आणि ती वनजमीन मानली जाणे आवश्यक आहे. [परिच्छेद 91,92 आणि 93] [431-एफ-एच; 432-ए-बी]

2.6 पर्यावरण आणि पाण्याच्या उपलब्धतेबाबत या सर्व चिंता व्यक्त करूनही, वस्तुस्थिती अशी आहे की आज बडकल तलाव हाडे कोरडा आहे आणि 'तलाव' मध्ये पाणी नाही. बडकल तलावात आज अजिबात पाणी नाही, असे न्यायालयाला स्पष्टपणे सांगण्यात आले आहे. पर्यावरणाचे नुकसान झाले आहे आणि ते अपरिवर्तनीय असल्याचे दिसते.[परिच्छेद 98] [433-G-H; 434-A]

2.7 अरवली टेकड्यांच्या पर्यावरण आणि पर्यावरणाबाबत या न्यायालयाने चिंता व्यक्त केली असली तरी, हरियाणा राज्याच्या नगर आणि ग्राम नियोजन विभागाने अर्जदारांना दिलेल्या मौन पाठिंब्यामुळे वन विभागाच्या प्रयत्नांना तसेच या न्यायालयाच्या आदेशांना पूर्णपणे धक्का बसला. हे असे झाले की दिल्ली रिज कर्मचारी व्यवस्थापन मंडळाला एक अर्ज दाखल करण्यास भाग पाडले गेले ज्यामध्ये असे म्हटले गेले की रिजमधील भूजल काढून घेणे आणि पंप करणे ही गंभीर चिंतेची बाब आहे. त्यामुळे हरियाणा सरकारला रिजच्या हरियाणा बाजूच्या दिल्ली-हरियाणा सीमेपासून 5 कि. मी. च्या परिसरात सर्व खाणकाम आणि भूजल पंप करणे थांबवण्याचे निर्देश देण्यात यावेत, अशी प्रार्थना करण्यात आली. या अर्जाचा परिणाम म्हणून या न्यायालयाने 6 मे 2002 रोजी एक आदेश पारित करून विनंती केल्याप्रमाणे सर्व खाणकाम आणि भूजल पंपिंग थांबवण्याचे निर्देश दिले. या आदेशानंतर 22 जुलै 2002 रोजी या न्यायालयाने आणखी एक आदेश पारित केला, ज्यामध्ये ई. पी. सी. ए. ने अहवाल सादर करणे आवश्यक होते, जो त्यांनी 9 ऑगस्ट 2002 रोजी 6 मे 2002 रोजी पारित केलेल्या आदेशाला पुष्टी मिळणे योग्य आहे असा परिणाम म्हणून केला. [परिच्छेद 101] [434-एफ-एच; 435-ए-बी]

2.8 त्यानंतर, ई. पी. सी. ए. ने केंद्रीय भूजल मंडळाकडून मिळालेल्या माहितीच्या आधारे 21 ऑक्टोबर 2002 रोजी आणखी एक अहवाल दिला की खाणकाम सुरू होते आणि खाणी भूजल पातळीच्या खाली प्रवर्तन होत्या ज्यामुळे भूजल स्त्रोतांचे शोषण आणि नाश होत होता. [परिच्छेद 102] [435-सी]

2.9 या न्यायालयाने दिलेल्या आदेशांचे उघडपणे आणि उघडपणे उल्लंघन केल्यामुळे, या न्यायालयाने दिलेल्या आदेशांचे पालन सुनिश्चित करण्यासाठी आणि त्यावर देखरेख ठेवण्यासाठी 17 सप्टेंबर 2002 रोजी केंद्रीय अधिकारप्राप्त समितीची

(सी. ई. सी.) स्थापना करण्यात आली. सी. ई. सी. ने वेळोवेळी या न्यायालयाला अहवाल सादर केले. [परिच्छेद 103] [435-डी]

2.10 पी. एल. पी. कायद्यांतर्गत बंद असलेली क्षेत्रे कोणत्याही प्रकारची 'जंगल' आहेत का या प्रश्नावर या न्यायालयाने विशेषतः स्वतःला संबोधित केले. या न्यायालयाने नमूद केले की हरियाणा राज्याच्या वन विभागाने आपल्या नोंदींमध्ये अशी क्षेत्रे 'वन' म्हणून दर्शविली आहेत आणि अशी क्षेत्रे 'वन' म्हणून मानली आहेत; याच संदर्भात या न्यायालयात प्रलंबित असलेल्या प्रकरणांमध्ये हरियाणा राज्याच्या वतीने प्रतिज्ञापत्रही दाखल करण्यात आले होते; 'वन' आणि 'वनजमीन' हा शब्द या न्यायालयाने 12 डिसेंबर 1996 रोजी आपल्या आदेशात स्पष्टपणे स्पष्ट केला होता आणि शेवटी हरियाणा सरकारने स्वतः केंद्र सरकारकडे पी. एल. पी. कायद्यांतर्गत अधिसूचनेद्वारे बंद केलेली जमीन बिगर-वन हेतूंसाठी वळवण्याची परवानगी मागितली होती. त्यामुळे, पी. एल. पी. कायद्यांतर्गत बंद असलेली क्षेत्रे वन नाहीत, असा युक्तिवाद करून हरियाणा राज्य आता हस्तक्षेप करू शकत नाही, असे मत मांडण्यात आले. या न्यायालयाने असे म्हटले आहे की वन (संवर्धन) कायदा, 1980 च्या तरतुदींनुसार केंद्र सरकारच्या पूर्वपरवानगीशिवाय पी. एल. पी. कायद्यांतर्गत बंद असलेली क्षेत्रे बिगर-वन हेतूंसाठी वापरली जाऊ शकत नाहीत. [परिच्छेद 105] [435-ई-एच; 436-ए]

2.11 हरियाणा राज्य आणि अर्जदारांना या न्यायालयातील कार्यवाहीची पूर्ण माहिती होती, परंतु त्यांनी त्या भागातील पर्यावरण आणि पर्यावरणाबाबत कोणतीही चिंता दर्शवली नाही. अर्जदाराने दाखल केलेल्या फेरविचार याचिकेत संपूर्ण तथ्ये, विशेषतः 18 ऑगस्ट 1992 रोजी अधिसूचना जारी केल्याची वस्तुस्थिती समोर आणणे अत्यंत महत्वाचे होते. ही तात्विक वस्तुस्थिती उघड करण्यात अपयश आल्याने

याचिकाकर्त्याने या न्यायालयात सुरू केलेल्या कार्यवाहीला हानी पोहोचते. [परिच्छेद 109,110] [436-जी-एच; 437-ए]

2.12 हरियाणा राज्याने दिलेल्या प्रतिज्ञापत्रात स्पष्टपणे म्हटले होते की, अधिसूचनेच्या तारखेपासून, दिनांक 18 ऑगस्ट 1992 पासून ही जमीन वन म्हणून मानली जात होती आणि सरकारी नोंदींमधील जंगलांच्या यादीतही तिचा समावेश होता. हरियाणा राज्याने * * गोदावर्मन प्रकरणात दाखल केलेल्या प्रतिज्ञापत्रातही हे जंगल म्हणून दाखवले गेले होते. प्रधान मुख्य वनसंरक्षकांनी 27 जानेवारी 2006 रोजी नगर आणि ग्राम नियोजन विभागाच्या संचालकांना उद्देशून लिहिलेल्या पत्रात ही विषय जमीन वनजमीन असल्याचेही नमूद केले होते. खरे तर, या संचालकांनी अर्जदाराला 27 जानेवारी, 2006 आणि 27 जून, 2006 रोजी पत्रांद्वारे वनीकरण नसलेल्या हेतूंसाठी वनजमीन वळवण्याची मागणी करणे आवश्यक होते, परंतु अर्जदाराने तसे केले नाही. दोन्ही पत्रांमध्ये अर्जदाराकडे विशेषतः असे निदर्शनास आणून देण्यात आले होते की अर्जदाराने केलेली बांधकामे बेकायदेशीर होती, परंतु त्याचा परिणाम होत नव्हता. [परिच्छेद 113] [437-एफ-एच]

2.13 सध्याच्या प्रकरणात, पी. एल. पी. कायद्यांतर्गत बंद केलेली जमीन ही वनजमीन आहे किंवा कोणत्याही परिस्थितीत ती वनजमीन मानली जाणे आवश्यक आहे हे स्पष्टपणे सूचित करण्यासाठी भरपूर साहित्य आहे. पी. एल. पी. कायद्यांतर्गत जारी केलेल्या अनेक अधिसूचना न्यायालयाच्या निदर्शनास आणल्या गेल्या आहेत, ज्या वनजमिनीवर करू नयेत अशा काही उपक्रमांना मनाई करतात. मुख्य सचिवांनी दाखल केलेल्या प्रतिज्ञापत्रांसह हरियाणा राज्याच्या जबाबदार अधिकाऱ्यांनी दाखल केलेल्या प्रतिज्ञापत्रांमध्ये स्पष्टपणे नमूद केले आहे की पी. एल. पी. कायद्यांतर्गत बंद केलेल्या

जमिनी वनजमीन आहेत. त्याचप्रमाणे, याच संदर्भात या न्यायालयाने निर्णय आणि आदेश दिले आहेत आणि वन विभागासह हरियाणा राज्याचे वर्तन आणि नगर आणि ग्राम नियोजन विभागाशी असलेले त्याचे संबंध हे स्पष्ट संकेत आहेत की पी. एल. पी. कायद्याच्या तरतुदींनुसार बंद केलेल्या जमिनी केवळ वन किंवा वनजमीन आहेत. [परिच्छेद 117] [438-एफ-जी; 439-ए]

2.14 18 ऑगस्ट 1992 रोजीच्या अधिसूचनेच्या वैधतेस किंवा शुद्धतेला कोणीही आव्हान दिलेले नाही. कोणत्याही थेट हल्ल्याशिवाय अधिसूचनेची शुद्धता किंवा वैधतेस आव्हान दिले जाऊ शकत नाही. सध्याच्या खटल्याच्या तथ्यांशी काहीही संबंध नसलेल्या या न्यायालयाच्या दुसर्या निर्णयावर अवलंबून राहून संपार्श्विक हल्ल्याला अधिक निश्चितपणे परवानगी दिली जाऊ शकत नाही. दुसरीकडे, अर्जदारांनी या न्यायालयाने पारित केलेल्या प्रत्येक महत्त्वपूर्ण आदेशाला एकतर फेरविचार याचिकेद्वारे किंवा मध्यस्थी अर्जांद्वारे 'आव्हान' दिले आहे. अशा प्रत्येक साहसात अर्जदार अयशस्वी ठरले आहेत. दुसरीकडे, अर्जदारांनी या न्यायालयाने पारित केलेल्या प्रत्येक महत्त्वपूर्ण आदेशाला, एकतर फेरविचार याचिकेद्वारे किंवा मध्यस्थी अर्जांद्वारे 'आव्हान' दिले आहे. अशा प्रत्येक साहसात अर्जदार अयशस्वी ठरले आहेत. [परिच्छेद 119,120] [439-D-F]

2.15 या प्रकरणातील सर्व तथ्यांचा आणि या विषयावरील कायद्याचा एकंदर दृष्टिकोन घेतल्यास, कांत एन्क्लेव्ह हे जंगल आहे किंवा वनजमीन आहे किंवा ती वनजमीन किंवा वनजमीन मानली जाणे आवश्यक आहे यात शंका नाही आणि 18 ऑगस्ट 1992 पासून त्यावर कोणत्याही बांधकामाला पूर्णपणे परवानगी दिली जाऊ शकली नसती. त्या तारखेपासून कांत एन्क्लेव्हमधील कोणतेही आणि सर्व बांधकाम

क्रियाकलाप बेकायदेशीर आणि कायद्याने परवानगी नसलेले आहेत. [परिच्छेद 121] [439-एफ-जी]

2.16 18 ऑगस्ट 1992 रोजीच्या अधिसूचनेमध्ये अनंगपूर गावातील 9 ते 16 क्रमांकाचा खसरा क्रमांक समाविष्ट करणे ही एक चूक होती आणि ही जमीन पी. एल. पी. कायद्याच्या कठोरतेपासून दूर ठेवण्याचा हरियाणा राज्याचा नेहमीच हेतू होता, असेही म्हणणे योग्य नाही. खरे तर, कांत एन्क्लेव्हला 18 ऑगस्ट 1992 रोजीच्या अधिसूचनेच्या कक्षेतून बाहेर ठेवण्याचा हरियाणा राज्याचा हेतू असेल, तर राज्याला एकतर शुद्धिपत्र जारी करण्यापासून किंवा नव्याने अधिसूचना जारी करण्यापासून किंवा अनंगपूर गावातील खसरा क्रमांक 9 ते 16 हटवण्यासाठी कोणतेही सकारात्मक पाऊल उचलण्यापासून अधिसूचनेच्या कठोरतेपासून रोखता आले नाही. [परिच्छेद 124] [440-ई-जी]

2.17 18 ऑगस्ट 1992 रोजीची अधिसूचना, यु/एस च्या तरतुदीनुसार, नियंत्रित क्षेत्रांना अंमलात असलेला होत नव्हती, हे योग्य नाही. फरिदाबाद संकुल (नियमन आणि विकास) कायदा, 1971 चे 29 (7) (1). या कायद्याच्या कलम 2 (एफ) च्या संदर्भात, नियंत्रित क्षेत्र म्हणजे या कायद्याच्या कलम 29 अंतर्गत नियंत्रित क्षेत्र म्हणून घोषित केलेले क्षेत्र. कायद्याच्या उद्दिष्टांच्या आणि कारणांच्या विधानानुसार, फरिदाबाद-बल्लभगढ भागात स्थानिक अधिकाऱ्यांची संख्या अनेक प्रमाणात होती, परिणामी या क्षेत्राचा एकात्मिक विकास शक्य झाला नाही. परिणामी, या क्षेत्राच्या प्रशासनासाठी एक व्यवस्था तयार करणे आवश्यक होते, जी जलद आणि एकात्मिक विकासाची उद्दिष्टे पूर्ण करेल आणि अव्यवस्थित विकास दूर करेल. हा उद्देश साध्य करणे हा या कायद्याचा उद्देश होता. अगदी स्पष्टपणे, 18 ऑगस्ट 1992 रोजीच्या अधिसूचनेशी याचा काहीही

संबंध नाही. शिवाय, सद्या अंमलात असलेला असलेल्या कोणत्याही कायद्याशी संबंधित या कायद्याचे कलम 29 (1)-18 ऑगस्ट 1992 रोजीची अधिसूचना खूप नंतर आली आणि जेव्हा हा कायदा अंमलात असलेला करण्यात आला तेव्हा ती अंमलात असलेला नव्हती. [परिच्छेद 125,126 आणि 127] [440-एच; 441-ए, ई-जी]

2.18 हरियाणा डेव्हलपमेंट अँड रेग्युलेशन ऑफ अर्बन एरिया ॲक्ट, 1975 च्या तरतुदी अर्जदाराला किंवा कांत एन्क्लेव्हला 18 ऑगस्ट 1992 रोजीच्या त्यानंतरच्या अधिसूचनेद्वारे लादलेल्या प्रतिबंधांपासून सूट देत नाहीत. या कायद्याचा पी. एल. पी. कायद्याच्या तरतुदींशी कोणताही संबंध किंवा संदर्भ नाही. [परिच्छेद 128] [441-एच; 442-सी-डी]

2.19 हे कोणाच्याही बाबतीत नाही आणि 25 ऑक्टोबर 1980 नंतर कोणत्याही क्षेत्राला वन म्हणून घोषित केले जाऊ शकत नाही हे खरे तर कोणाच्याही बाबतीत असू शकत नाही. जर हा अर्थ लावला गेला असता, तर या न्यायालयाने 12 डिसेंबर 1996 रोजी दिलेल्या आदेशाचा संपूर्ण उद्देश निरर्थक ठरेल, कारण या आदेशानुसार वनजमीन ओळखण्याचे निर्देश देण्यात आले होते, जरी ती जमीन वनजमीन म्हणून मान्यताप्राप्त नसली तरीही. अशा प्रकारच्या व्याख्येचा स्वीकार केल्याने पी. एल. पी. कायदा देखील संपुष्टात येईल. [परिच्छेद 129] [442-सी-डी]

2.20 13 मे 1998 रोजी सुधारित केलेल्या या न्यायालयाच्या 17 मार्च 1997 च्या आदेशाने 18 ऑगस्ट 1992 च्या अधिसूचनेनुसार नव्हे तर केवळ कायद्यानुसार बांधकामास परवानगी दिली. कोणत्याही अर्जदाराच्या बाबतीत असे नाही की या न्यायालयाच्या आदेशांनी अधिसूचनेला पूर्ण मंजुरी दिली आणि त्या वेळी किंवा आजही

ती कधीही आव्हानाखाली नसली तरी ती अक्षरशः रद्द केली. असे दिसते की या न्यायालयाच्या आदेशानंतरही खूप मोठी निवासी संकुले बांधली गेली आहेत, ज्याने अर्जदारांना त्यांच्या इच्छेनुसार आणि कल्पनेनुसार बांधकामे करण्याची कोणतीही परवानगी दिली नाही. या न्यायालयाचे आदेश असूनही आणि 18 ऑगस्ट 1992 रोजीच्या अधिसूचनेने जमीन तोडण्यास मनाई केली असली तरी, अगदी स्पष्ट नसलेल्या कारणांमुळे, अशा बांधकामांना संबंधित अधिकाऱ्यांनी परवानगी दिली होती. या परिस्थितीत, अर्जदार आणि संबंधित अधिकाऱ्यांनी प्रामाणिकपणे काम केले आहे, असा दृष्टिकोन बाळगणे कठीण आहे. [परिच्छेद 131] [442-एफ-एच; 443-ए]

2.21 कांत एन्क्लेव्हमध्ये अर्जदाराने कोरलेल्या एकूण 1600 भूखंडांपैकी केवळ 284 निवासी भूखंड आणि तीन व्यावसायिक भूखंडांच्या संदर्भात वाहन व्यवहार अ अंमलात आणले गेले आहेत. निवासी भूखंडांवर केवळ 33 घरे बांधण्यात आली आहेत आणि त्यापैकी एकही एक मजली झोपडी नसल्याचे दिसते. 18 ऑगस्ट 1992 रोजीच्या अधिसूचनेचे उल्लंघन किती भयावह आहे आणि अर्जदारांनी या भागाला किती अभूतपूर्व पर्यावरणीय आणि पर्यावरणीय नुकसान केले आहे याची केवळ कल्पनाच करता येते. [परिच्छेद 132,133] [443-बी-सी; 444-ए]

बी. एस. संधू विरुद्ध भारत सरकार आणि इतर (2014) 12 एस. सी. सी. 172: [2014] 6 एस. सी. आर. 329-प्रतिष्ठित.

**टी. एन. गोदावर्मन विरुद्ध भारतीय संघ (2008) 16 एस. सी. सी. 401; * * * एम. सी. मेहता विरुद्ध भारतीय संघ (1996) 8 एस. सी. सी. 462: [1996] 2 पूरक. एस. सी. आर. 806; टी. एन. गोदावर्मन वि. युनियन ऑफ इंडिया (1997) 2 एस. सी. सी. 267: [1996] 9 सप्ल. एस. सी. आर. 982; पर्यावरण जागरूकता मंच विरुद्ध जम्मू आणि काश्मीर राज्य [2011] 14 एस. सी. सी. 265; * * * एम. सी. मेहता विरुद्ध

भारतीय संघ (2004) 12 एस. सी. सी. 118: [2004] 3 एस. सी. आर. 128; एम. सी. मेहता वि. भारतीय संघ आणि इतर. (2008) 17 एस. सी. सी. 294: [2008] 8 एस. सी. आर. 828- संदर्भित.

3.1 अर्जदाराने प्रवासासाठी घेतलेल्या व्यक्तींचे दोन प्रकार आहेत. पहिल्या श्रेणीत ज्यांना अर्जदाराने जमीन दिली आहे आणि दुसऱ्या श्रेणीत ज्यांना जमीन दिली आहे आणि ज्यांनी बांधकामे केली आहेत त्यांचा समावेश आहे. पहिल्या श्रेणीतील व्यक्तींचा विचार करता, त्यांना जो दिलासा दिला जाऊ शकतो तो म्हणजे त्यांच्या गुंतवणुकीचा संपूर्ण अग्रिम परतावा आणि गुंतवणुकीच्या तारखेपासून अर्जदाराद्वारे पूर्णपणे देय वार्षिक 18 टक्के व्याज. दुसऱ्या श्रेणीतील व्यक्तींचा विचार करता, हरियाणा विकास आणि शहरी क्षेत्र नियमन कायदा, 1975 च्या कलम 23 अंतर्गत अर्जदाराला 17 एप्रिल 1984 रोजी दिलेल्या सवलतीनुसार कांत एन्क्लेव्हमध्ये केलेली बांधकामे जतन करणे किंवा अस्तित्वात ठेवण्यास परवानगी देणे, परंतु 18 ऑगस्ट 1992 पूर्वी, जेव्हा पी. एल. पी. कायद्याच्या तरतुदींनुसार अधिसूचना लागू झाली. 18 ऑगस्ट 1992 नंतर केलेले कोणतेही बांधकाम स्पष्टपणे बेकायदेशीर आणि कायद्याच्या विरोधात आहे आणि केंद्रीय अधिकारप्राप्त समितीने केलेल्या शिफारशीनुसार ते पाडणे आवश्यक आहे. 17 एप्रिल 1984 ते 18 ऑगस्ट 1992 दरम्यान करण्यात आलेल्या बांधकामांमध्ये व्यत्यय आणला जात नाही. [पारस 137-139] [445-सी-एच]

3.2 सध्याच्या प्रकरणात, अर्जदार आणि हरियाणा राज्याच्या नगर आणि ग्राम विभागाला 18 ऑगस्ट 1992 रोजीच्या वैधानिक अधिसूचनेची आणि अधिसूचनेद्वारे घातलेल्या निर्बंधांची पूर्ण माहिती असूनही चांगल्या हेतूच्या नागरिकांची अक्षरशः मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करून फसवणूक करण्यात आली आहे. अर्जदार आणि हरियाणा

राज्याच्या नगर आणि ग्रामीण विभागालाही याची पूर्ण जाणीव होती की कांत एन्क्लेव्ह ही वन किंवा वनजमीन आहे किंवा वन किंवा वनजमीन मानली जाते आणि म्हणूनच केंद्र सरकारच्या पूर्वपरवानगीशिवाय जमिनीवर केलेले कोणतेही बांधकाम किंवा जमिनीचा गैर-वन हेतूंसाठी वापर करणे बेकायदेशीर ठरेल आणि वन (संवर्धन) कायदा, 1980 च्या तरतुदींचे उल्लंघन होईल. असे असूनही, अर्जदाराच्या आणि हरियाणा राज्याच्या नगर आणि ग्राम विभागाच्या निःशब्द किंवा अन्यथा पाठिंब्याने कांत एन्क्लेव्हमध्ये बांधकामे करण्यात आली (किंवा करण्यास परवानगी देण्यात आली). यासाठी त्यांना पैसे मोजावे लागतील. याचा अर्थ 18 ऑगस्ट 1992 नंतर ज्यांनी बांधकामे केली आहेत ते पूर्णपणे निर्दोष आहेत असा होत नाही. तरीसुद्धा, हरियाणा राज्याच्या नगर आणि ग्राम नियोजन विभागाने बजावलेली भूमिका लक्षात घेता त्यांना भरपाई देणे आवश्यक आहे. जमिनीची भरपाई करण्यासाठी अर्जदाराला त्यांच्या गुंतवणुकीचा संपूर्ण अग्रिम परतावा देण्याचे निर्देश दिले जातात. [परिच्छेद 141] [446-सी-एफ]

> गोदरेज अँड बॉयस मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनी लिमिटेड विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य (2014) 3 एस. सी. सी. 430: [2014] 2 एस. सी. आर. 203- यावर भर दिला.

3.3 बांधकामाच्या खर्चाचा विचार करता, तात्पुरते त्याचे प्रमाण रु. 50 लाख. ज्यांनी 18 ऑगस्ट 1992 नंतर बांधकाम केले आणि ज्यांचे बांधकाम पाडण्याचे निर्देश दिले आहेत, त्यांना हे पैसे दिले जातील. आर. कांत अँड कंपनी आणि हरियाणा राज्याच्या नगर आणि देश नियोजन विभागाद्वारे प्रमाणबद्ध रक्कम समान प्रमाणात दिली जाईल. या न्यायालयाच्या आमच्या आदेशाच्या पार्श्वभूमीवर जर कोणी बांधकाम पाडले असेल, तर त्याचे प्रमाण निश्चित करण्यात समाधान झाले नाही, तर त्या व्यक्तीला आर. कांत अँड कंपनी आणि हरियाणा राज्याच्या नगर आणि ग्राम नियोजन

विभागाविरुद्ध कायद्यानुसार दिवाणी खटल्याच्या माध्यमातून आणि सध्याच्या निकालाच्या तारखेपर्यंत उद्भवलेल्या कारवाईच्या कारणासह पुढे जाण्याचे स्वातंत्र्य आहे. [परिच्छेद 142] [446-एफ-एच; 447-ए]

3.4 प्रदूषक पैसे देण्याचे तत्त्व हे एक आरोग्यदायी तत्त्व आहे जे सार्वत्रिकपणे स्वीकारले गेले आहे आणि स्वीकारले आणि लागू केले गेले आहे. अरवली टेकड्यांचे झालेले नुकसान अपरिवर्तनीय आहे. तथापि, कदाचित काही नुकसान भरून काढले जाऊ शकते. अर्जदाराच्या म्हणण्यानुसार, त्यांनी कांत एन्क्लेव्हच्या विकासासाठी 50 कोटी रुपये खर्च केले आहेत. नुकसान झालेल्या भागांच्या पुनर्वसन अर्जदाराने या रकमेच्या 10 टक्के रक्कम (म्हणजे 5 कोटी रुपये) जमा करणे वाजवी ठरेल. [परिच्छेद 143] [447-बी-डी]

इंडियन कौन्सिल फॉर एन्व्हिरो-लीगल ऍक्शन वि. युनियन ऑफ इंडिया (1996) 3 एस. सी. सी. 212: [1996] 2 एस. सी. आर. 503; वेल्लोर सिटिझन्स कल्याण फोरम वि. युनियन ऑफ इंडिया (1996) 5 एस. सी. सी. 647: [1996] 5 पूरक. एस. सी. आर. 241-

विधी न्याय संदर्भ

(2008) 16 एस. सी. सी. 401 वर आधारित,परिच्छेद 11

[1996] 2 पूरक	एस. सी. आर.	806 चा संदर्भ	परिच्छेद 22
[1996] 9 पूरक	एस. सी. आर.	982 चा संदर्भ	परिच्छेद 34
(2011) 14	एस. सी. सी.	265	परिच्छेद 36
[2004] 3	एस. सी. आर.	128	परिच्छेद 41
[2014] 6	एस. सी. आर.	329	परिच्छेद 67
[2008] 8	एस. सी. आर.	828	परिच्छेद 73
[2000] 2 पूरक	एस. सी. आर	496	परिच्छेद 78
[2014] 2	एस. सी. आर.	203,	परिच्छेद 141
[1996] 2	एस. सी. आर.	503	परिच्छेद 143
[1996] 5 पूरक	एस. सी. आर.	241	परिच्छेद 143

दिवाणी मूळ न्यायाधिकारक्षेत्र: आय. ए. No.2310/2008, आय. ए. क्रमांक 2378-2379/2009, आय. ए. क्रमांक 2269, आय. ए. क्रमांक 2270, आय. ए. क्रमांक 2393, आय. ए. क्रमांक रिट याचिका (दिवाणी) क्रमांक 1985 च्या 4677 मध्ये भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 32 अंतर्गतः रिट याचिका (दिवाणी) क्रमांक 1995 च्या 202 मधील आय. ए. क्रमांक 2310-2311: कांत एन्क्लेव प्रकरण संदर्भात:

अनिल ग्रोवर, ए. ए. जी., संजय आर. हेगडे, कपिल सिब्बल, एस. बी. उपाध्याय, रणजित कुमार (ए. सी.), वरिष्ठ वकील, ए. डी. एन. राव (ए. सी.), ऋषी राज शर्मा, सुदिप्तो सरकार, अनिल कुमार मिश्रा, प्रांजल किशोर, डी. सी. पांडे, राजीव गुरुम, नूपुर सिंघल, सतीश कुमार, संजय कुमार विसेन, पवन उपाध्याय, अनिशा उपाध्याय, सर्वजीत प्रताप सिंग, निशांत कुमार, एस. वसीम ए. कादरी, आर. बालसुब्रमण्यम, सचिन शर्मा, सुभाषिनी सेन, प्रणय रंजन, डी. एल. चिदानंद, रितेश कुमार, राज बहादूर,गुरमीत सिंग मक्कर, शिवाजी एम. जाधव, टी. व्ही. जॉर्ज, शर्मिला उपाध्याय,हजर असलेल्या पक्षकारांचे वकील.

व्यक्तीशः / खुद्द - याचिकाकर्ते.

न्यायनिर्णय न्यायमूर्ती **मदन बी. लोकूर** यांनी दिला.

१ . हरियाणा राज्यातील पंजाब जमीन संरक्षण कायदा, १९०० (थोडक्यात पी. एल. पी. कायदा) च्या तरतुदींनुसार अधिसूचित केलेली जमीन वनजमीन आहे किंवा वनजमीन म्हणून गणली जाणे आवश्यक आहे का? हा मूळ अर्जांच्या या तुकडीत उद्भवणारा मुख्य प्रश्न आहे.तसे असल्यास, अर्जदार आर. कांत अँड कंपनीने या जमिनीवर केलेले बांधकाम हे पी. एल. पी. कायदा, वन (संवर्धन) कायदा, 1980 आणि या न्यायालयाच्या निर्णयांच्या तरतुदींनुसार १८ ऑगस्ट १९९२ रोजी जारी केलेल्या अधिसूचनेचे उल्लंघन आहे का?

२. दोन्ही प्रश्नांची आमची उत्तरे होकारार्थी आहेत.आम्हाला यात काही शंका नाही की पी. एल. पी. कायद्याच्या तरतुदींनुसार हरियाणा राज्याने अधिसूचित केलेली जमीन 'वन' आणि 'वनजमीन' मानली गेली पाहिजे आणि प्रत्यक्षात हरियाणा राज्याने अनेक दशकांपासून तशी

गणली आहे.वस्तुस्थिती किंवा कायदेशीर स्थिती बदलण्याचे किंवा रूपांतर करण्याचे कोणतेही कारण नाही.अर्जदार आर. कांत अँड कंपनीने केलेले बांधकाम हे १८ ऑगस्ट १९९२ रोजीच्या अधिसूचनेचे स्पष्टपणे उल्लंघन आहे आणि या न्यायालयाने वेळोवेळी दिलेल्या आदेशांचे उघडपणे उल्लंघन आहे.दुर्दैवाने, हरियाणा राज्याच्या वन विभागाकडून तीव्र विरोध होऊनही हरियाणा राज्याचा नगर आणि प्रादेशिक नियोजन विभाग अर्जदाराच्या बेकायदेशीर कृत्यांना पाठिंबा देत आहे. हरियाणाच्या मुख्य सचिवांनी वेळोवेळी वनविभागाला पाठिंबा देणारे प्रतिज्ञापत्र दाखल करूनही, शेवटी हरियाणा राज्य अतिशय खराब स्थितीत दिसून येते आणि त्याच्या परस्परविरोधी आणि आत्म-विनाशकारी भूमिकेसाठी त्याला जबाबदार धरले पाहिजे यात शंका नाही.

3. याचा दुर्दैवी आणि त्रासदायक परिणाम असा आहे की, अर्जदारासारख्या प्रभावशाली वसाहतवाद्यांनी अरवली टेकड्यांमध्ये केलेल्या पर्यावरणीय आणि जैविक ऱ्हासाबद्दल कोणत्याही प्रकारची चिंता दिसून येत नसल्याने आणि हरियाणातील अतिशय मजबूत खनन लॉबी असल्याने अरवली टेकड्यांचे झालेले नुकसान भरून न येणारे आहे. या पर्यावरणीय ऱ्हासासाठी केवळ भावी पिढ्यांनाच मोठी किंमत मोजावी लागणार नाही, तर सध्याच्या पिढीला देखील पर्यावरणीय आणि जैविक ऱ्हासासाठी मोठी किंमत मोजावी लागत आहे, कारण केंद्रीय भूजल मंडळाने भाकीत केल्याप्रमाणे या भागात पाण्याची तीव्र टंचाई आहे.याव्यतिरिक्त, जे एकेकाळी लोकप्रिय पर्यटन स्थळ होते, ते म्हणजे बडकल तलाव आता नाहीसे झाले आहे आणि संपूर्ण जलसाठा कोरडा झाला आहे.येणाऱ्या काळात आणखी किती गंभीर परिणाम जाणवतील हे केवळ वेळ आणि निसर्गच सांगू शकेल.

संक्षिप्त पार्श्वभूमी

४ . हरियाणा राज्याच्या नगर आणि प्रादेशिक नियोजन विभागाचे आयुक्त आणि सचिव

यांनी ७ एप्रिल १९८४ रोजी दिलेल्या पत्राद्वारे अर्जदार आर. कांत अँड कंपनीला फरिदाबाद जिल्ह्यातील अनंगपूर गावात खासरा क्रमांक १९ ते १६ (अर्जदाराच्या मालकीचे) येथे चित्रपट स्टुडिओ आणि संलग्न संकुल उभारण्याची मुभा दिली. हरियाणा डेव्हलपमेंट अँड रेग्युलेशन ऑफ अर्बन एरिया ॲक्ट , १९७५ च्या कलम २३ अंतर्गत काही अटी आणि शर्तींवर ही मुभा देण्यात आली होती. हरियाणा डेव्हलपमेंट अँड रेग्युलेशन ऑफ अर्बन एरिया ॲक्ट , १९७५ चे कलम २३ खालीलप्रमाणे आहेः

> **"२३ . मुभा देण्याचा / मुक्त करण्याचा अधिकार** - जर सरकारला असे वाटत असेल की या कायद्याच्या कोणत्याही तरतुदींच्या अंमलबजावणीमुळे अवाजवी अडचणी येत असतील किंवा परिस्थिती निर्माण होत असेल, ज्यामुळे ते करणे योग्य ठरते, तर ते सामान्य किंवा विशेष आदेशाद्वारे लादू शकतील अशा अटी आणि शर्तींच्या अधीन राहून कोणत्याही वर्गातील व्यक्तींना किंवा क्षेत्रांना या कायद्याच्या सर्व किंवा कोणत्याही तरतुदींमधून सूट दिली जाऊ शकते.''

५. मुभा देण्याची / मुक्त करण्याच्या वैधतेचा मुद्दा आमच्यासमोर नाही आणि म्हणून आम्हाला मुभा देण्याची / मुक्त करण्याची कारणे शोधण्याची गरज नाही. असे असले तरी, असे दिसते की अर्जदाराने त्याच्यावर लादलेल्या अटी आणि शर्तींचे पालन केले नाही आणि म्हणूनच दिलेली मुभा /सुट मागे घेण्यासाठी कारणे दाखवा नोटीस जारी करण्यात आली होती. अर्जदाराने कारणे दाखवा नोटीसला आव्हान दिले आणि हरियाणाच्या मुख्यमंत्र्यांनी नगर आणि प्रादेशिक नियोजन विभागाचे प्रभारी मंत्री म्हणून सुनावणी घेतली . ११ जुलै १९९० रोजी दिलेल्या आदेशानुसार कारणे दाखवा नोटीस मागे घेण्यात आली परंतु अर्जदारावर आणखी काही अटी आणि शर्ती लादण्यात आल्या. हे लक्षात घेणे महत्वाचे आहे की मुख्यमंत्र्यांनी त्यांच्या आदेशात नमूद केलेल्या समस्यांपैकी एक मुद्दा पाण्याच्या उपलब्धतेशी संबंधित आहे. याचे महत्त्व काही

कालांतराने स्पष्ट होईल . सध्या, हे लक्षात घेतले जाऊ शकते की परिच्छेद 9 मध्ये नोंदवलेला आदेश खालीलप्रमाणे आहेः

> "पुढील २० ते २५ वर्षांसाठी या लोकसंख्येची गरज पूर्ण करण्यासाठी पिण्यायोग्य पाण्याच्या उपलब्धतेबाबत काही तांत्रिक तसेच भौतिक अभ्यास केले गेले आहेत की नाही याबद्दल संचालक, नगर आणि देश नियोजन विभाग यांनी पुढील चौकशी केली.संकुलाची प्रस्तावित घनता आणि पिण्याच्या पाण्याच्या गरजा कोणत्या पद्धतीने पूर्ण केल्या जाव्यात या संदर्भात संचालक, नगर आणि प्रशाकीय नियोजन विभागाच्या प्रश्नाला उत्तर देताना, कंपनीच्या प्रतिनिधीने स्पष्ट केले की त्यांनी आधीच क्षेत्रासाठी जलविज्ञान सर्वेक्षण केले आहे ज्यातून असे दिसून आले आहे की जागेच्या २/३ भागात खोल स्तरावर जलसाठे उपलब्ध आहेत ज्याचा संपूर्णपणे उपयोग करून सुमारे ३०,००० प्रस्तावित लोकसंख्येसाठी पाणी पुरवठ्याची मागणी पूर्ण केली जाईल. संचालक नगर आणि प्रशासकीय नियोजन विभागाने असे निरीक्षण नोंदवले की, कंपनीने स्टुडिओ-सह-संलग्न संकुल पूर्ण झाल्यानंतर पाच वर्षांच्या कालावधीसाठी देखभाल करणे आवश्यक आहे, जलकुपीमधून पाण्याची उपलब्धता ही सर्वोपरि आहे कारण शेवटी हे विशिष्ट संकुल जतन आणि देखभाल करण्याची जबाबदारी फरिदाबाद संकुल प्रशासन किंवा इतर कोणत्याही स्थानिक प्राधिकाराकडे असेल.त्यामुळे कंपनीने हा विशिष्ट पैलू लक्षात ठेवला पाहिजे."[आमच्या द्वारे भर दिला गेला].

६ . मुख्यमंत्र्यांनी ११ जुलै १९९० रोजी दिलेल्या आदेशात लादलेल्या अटी आणि शर्ती स्वीकारण्यास अर्जदाराला बराच वेळ लागला. अखेरीस, अर्जदाराने अटी आणि शर्ती स्वीकारल्या आणि २७ मार्च १९९२ रोजी हरियाणा राज्याशी करार केला. कराराच्या अटींपैकी

एक अट अशी होती की अर्जदाराने चित्रपट स्टुडिओ आणि संलग्न संकुलाचा संपूर्ण प्रकल्प पाच वर्षांच्या कालावधीत पूर्ण करेल; समूह गृहनिर्माणासाठी निश्चित केलेल्या क्षेत्राचा विस्तार गुणवत्तेवर विचारात घेतला जाईल. हा संपूर्ण प्रकल्प पाच वर्षांच्या कालावधीत पूर्ण झाला असा कोणीही दावा केला नाही आणि अर्जदाराला सामूहिक गृहनिर्माणासाठी कोणतीही मुदतवाढ देण्यात आली होती याबाबत सूचित करतील असे अभिलेखावर काहीही नाही.

पी. एल. पी. कायद्यांतर्गत अधिसूचना आणि इतर सुधारणा

७. अरवली डोंगराळ भागात तसेच शिवालिक डोंगराळ भागातील पर्यावरणीय क्षयाचा मुद्दा हा हरियाणा राज्यासाठी चिंतेचा विषय होता, जो असायलाच हवा. या संदर्भात बैठका घेऊन सूरजकुंड ते बडकल तलाव दरम्यानचा परिसर पीएलपी कायद्यातील तरतुदीनुसार बंद करण्याचे निर्णय घेण्यात आला. या चर्चेचा आणि पी. एल. पी. कायद्याचा संदर्भ देण्याचा एकंदर उद्देश खाणकाम आणि उत्खनन तसेच बांधकाम क्रियाकलापांमुळे क्षेत्राचा पर्यावरणीय आणि पर्यावरणीय ऱ्हास रोखणे हा होता.

८. १२ सप्टेंबर १९९० रोजी वनीकरणासाठी काही क्षेत्रे, विशेषतः जेथे खाणकाम सुरू होते, ती बंद करण्याच्या संदर्भात एक बैठक घेण्यात आली.वसाहतीकरणासाठी राखून ठेवलेली क्षेत्रे बंद केली जाऊ नयेत, असे नगर आणि ग्राम नियोजन विभागाने सुचवले होते, परंतु कोणताही अंतिम निर्णय घेण्यात आला नाही आणि अशा क्षेत्रांची यादी द्यावी किंवा पुढील निर्देशांसाठी उपलब्ध करून द्यावे असा निर्णय घेण्यात आला . अखेरीस यादी तयार करण्यात आली आणि त्यात अर्जदाराच्या जमिनीचा समावेश होता, परंतु या संदर्भात पुढे काहीही झाले नाही.

९ . आमच्यासमोर असलेल्या कागदपत्रांच्या अध्ययनावरून (विशेषतः ९ जून १९९३ रोजी फरीदाबादच्या उपवनसंरक्षकांनी मुख्य प्रशासक, फरीदाबाद संकुल प्रशासन, हरियाणा

नगर विकास प्राधिकरणाचे प्रशासक आणि जिल्हा नगर नियोजक, फरीदाबाद यांना पाठवलेले पत्र) असे दिसते की १९८८ मध्ये हरियाणा राज्याने बडकल तलाव आणि सूरजकुंड पर्यटन संकुलांच्या दरम्यानच्या आणि आसपासच्या क्षेत्राच्या विकासासाठी एक उच्चस्तरीय समिती स्थापन केली होती. पुढे असे दिसते की, उच्चस्तरीय समितीने ऑगस्ट १९८८ ते १९९० दरम्यान अनेक बैठका घेतल्या आणि या दोन संकुलांमधील अरवली डोंगराळ भागाला पी. एल. पी. कायद्याच्या तरतुदींखाली आणण्याची शिफारस करणारा अहवाल सादर केला गेला. यामुळे पी. एल. पी. कायद्याच्या कलम ४ च्या तरतुदींनुसार १८ ऑगस्ट १९९२ रोजी अधिसूचना जारी करण्यात आल्याचे दिसते. आम्ही हरियाणा राज्याच्या विद्वान वकिलांना अहवाल आणि शिफारशींची प्रत आम्हाला देण्याची विनंती केली होती, परंतु काही कारणास्तव ती पुरवली गेली नाही .

१०. या अधिसूचनेत, इतर गोष्टींबरोबरच, सामान्यतः लागवडीखाली नसलेल्या जमिनीची निष्कासन किंवा विभागणी करण्यास मनाई करण्यात आली होती. लागवडीसाठी जमीनीची विभागणी करण्याची परवानगी विभागीय वन अधिकारी, फरिदाबाद वन विभागाद्वारे दिली जाऊ शकते. कोणत्याही परिस्थितीत, विभागीय वन अधिकारीदेखील बांधकामाला परवानगी देऊ शकत नाही.

११. आपण हे लक्षात घेऊ शकतो की लागवडीसाठी जमिनीची विभागणी करण्यास परवानगी देण्यामागील एक कारण म्हणजे हरियाणा हे प्रामुख्याने कृषीप्रधान राज्य असून एकूण जमिनीपैकी ८३ टक्के क्षेत्र हे लागवडीखाली आहे. टी. एन. गोदावर्मन विरुद्ध भारतीय संघ १. (डब्ल्यू.पी. क्र.१९९५ चा २०२)या खटल्यात या न्यायालयात दाखल करण्यात आलेल्या श्री. एस.के. महेश्वरी, IAS, आयुक्त आणि हरियाणा सरकारचे सचिव यांच्या 25 फेब्रुवारी 1997 च्या प्रतिज्ञापत्रात हे आढळून आले आहे. कोणत्याही परिस्थितीत, वर नमूद केल्याप्रमाणे, विभागीय

वन अधिकारी देखील बांधकाम करण्यासाठी परवानगी देऊ शकत नाही.

१२. दिनांक १८ ऑगस्ट १९९२ ची अधिसूचना (ज्यात अर्जदाराच्या जमिनीचा समावेश होता आणि त्याबाबत कोणताही वाद नाही) खालीलप्रमाणे आहे:

" क्रमांक. एस.ओ.१०४/पी.ए.-२/१९०० /एस.३/९२ –-पंजाब जमीन प्रतिबंध कायदा, 1900 च्या तरतुदी लागू करण्याच्या उद्देशाने यापुढे समाविष्ट केलेले प्रतिबंध आवश्यक आहेत, असे योग्य चौकशीनंतर हरियाणाच्या राज्यपालांचे समाधान झाले आहे;

आता, म्हणूनच हरियाणा सरकारच्या वन विभागाच्या अधिसूचना क्र. एस.ओ.५९/पी.ए. -२/ १९००/एस.३/९२, दिनांक १० एप्रिल १९९२ सोबत जोडलेल्या अनुसूचीमध्ये निर्दिष्ट केलेले क्षेत्र, बल्लभगढ, तहसील फरिदाबाद जिल्ह्यातील अनंगपूर गावाचा भागात उक्त कायद्याच्या कलम ४ द्वारे प्रदान केलेल्या अधिकारांचा वापर करून, हरियाणाचे राज्यपाल याद्वारे अधिकृत राजपत्रात हा आदेश प्रकाशित झाल्याच्या तारखेपासून तीस वर्षांच्या (३० वर्षे) कालावधीसाठी खालील कृत्यांवर बंदी घातली गेली आहे.

१. हरियाणा सरकारी वन विभाग अधिसूचना क्र. एस.ओ.५९/पी.ए.-२/ १९००/एस.३/९२, दिनांक १० एप्रिल १९९२ च्या प्रकाशनापूर्वी सामान्यतः लागवडीखाली नसलेल्या जमिनीचे निष्कासन किंवा विभाजन करण्यात अशी तरतूद करण्याची केले आहे की लागवडीसाठी जमिनीचे विभाजन करण्याची परवानगी विभागीय वन अधिकारी, फरीदाबाद वन विभागाद्वारे दिली जाऊ शकते.

२. फरिदाबाद जिल्ह्याच्या जिल्हाधिकारी यांच्या परवानगीशिवाय, ही अधिसूचना प्रकाशित होण्यापूर्वी ज्या ठिकाणी असे दगड किंवा चुना सामान्यतः उत्खनन किंवा जाळला गेला नव्हता अशा ठिकाणी दगडांचे उत्खनन करणे किंवा

चुना जाळणे, जे अशा परवानगीनुसार आधी फरिदाबाद वन विभागाच्या विभागीय वन अधिकाऱ्याशी सल्लामसलत करतील.

३. झाडे किंवा लाकूड तोडणे किंवा गवत, फुले, फळे आणि मध याशिवाय इतर कोणत्याही वन उत्पादनांचे संकलन किंवा कापणी किंवा त्यांच्या उत्पादन प्रक्रियेच्या अधीन राहणे, जमिनीतील हक्कधारकांच्या वास्तविक घरगुती किंवा कृषी हेतूसाठी वगळता, परंतु जमिनीचे मालकांनी प्रथम फरिदाबाद वन विभागाच्या विभागीय वन अधिकाऱ्याकडून परवानगी घेतल्यानंतर झाडे किंवा लाकूड विकू शकतात.अशा परवान्यामध्ये वनसंरक्षणाच्या हितासाठी वेळोवेळी आवश्यक वाटणाऱ्या विक्रीच्या अटी विहित केल्या जातील.

४. झाडांना, जंगलातील लाकडांना आग लावणे.

५. मेंढ्या, शेळ्या किंवा उंटांना प्रवेश देणे, मेंढ्या पाळणे किंवा चारणे , राखणे, बाबत अशी तरतूद आहे की, जर आजारपणामुळे शेळ्या पाळणे, दुधासाठी आवश्यक आहे, तर विभागीय वन अधिकारी, फरीदाबाद विभाग त्यांच्या विवेकबुद्धीनुसार ठराविक कालावधीसाठी स्टॉल-फीड केलेल्या बकऱ्यांना ठेवण्यासाठी त्यांच्या विवेकबुद्धीनुसार परवाना जारी करू शकतात. ''

१३ . समांतर सरावात, हरियाणा राज्याने फरिदाबादसाठी विकास योजना प्रकाशित करण्यासाठी पावले उचलली.या प्रक्रियेचा परिणाम म्हणून, हरियाणा राज्याने फरिदाबाद संकुल (नियमन आणि विकास) कायदा,१९७१ (फरीदाबाद कॉम्प्लेक्स (रेग्युलेशन अँड डेव्हलपमेंट) ॲक्ट,1971). च्या कलम २९ अंतर्गत ११ डिसेंबर १९९१ रोजी अंतिम विकास योजना अधिसूचित केली.विकास आराखड्यातील दुरुस्तीच्या आवश्यकतेचे समर्थन करणाऱ्या

अधिसूचनेत नमूद केलेल्या घटकांपैकी एक म्हणजे दिल्लीतील शहरीकरणक्षम क्षेत्राची झपाट्याने होणारी वाढ आणि टंचाई आणि राष्ट्रीय राजधानी प्रदेशातील वाढती लोकसंख्या.

१४ . तसेच, दरम्यानच्या काळात, असे दिसते की १९८४ १९८४ मध्ये अर्जदाराला देण्यात आलेल्या सवलतीच्या आधारे, नगर आणि देश नियोजन विभागाने अर्जदाराला सुमारे ४२४.८४ एकर क्षेत्रफळ असलेल्या त्याच्या मालकीच्या जमिनीच्या वसाहतीकरणाच्या कार्यात पुढे जाण्यास प्रोत्साहित केले.अर्जदाराने फिल्म स्टुडिओ आणि संलग्न संकुलासाठी आराखडा तयार केला ज्याला शहर आणि पीआर नियोजन विभागाने १९ डिसेंबर १९९१ रोजी किंवा त्याच्या आसपास काही अटी आणि शर्तींच्या अधीन राहून मान्यता दिल्याचे दिसते.

१५ . म्हणून, ऑगस्ट १९९२ च्या अखेरीस त्याची स्थिती अशी होती की अर्जदाराला हरियाणा विकास आणि शहरी क्षेत्रांचे नियमन अधिनियम, १९७५ (हरियाणा डेव्हलपमेंट अँड रेग्युलेशन ऑफ अर्बन एरिया ॲक्ट , 1975) च्या कलम २३ अंतर्गत सवलतीचा लाभ मिळाला होता; अर्जदाराला नगर आणि प्रादेशिक नियोजन विभागाने अनंगपूर गावात त्याच्या मालकीच्या जमिनीवर बांधकाम करण्यासाठी प्रशासकीय परवानगी दिली होती (जर त्याला प्रोत्साहन दिले नाही); अर्जदाराने तयार केलेल्या मांडणी आराखड्याला नगर आणि प्रादेशिक नियोजन विभागाने मान्यता दिली होती आणि तो वरवर पाहता फरिदाबादच्या विकास योजनेशी सुसंगत होता आणि शेवटी, अर्जदाराने हरियाणा राज्याशी त्याचा फिल्म स्टुडिओ आणि संलग्न संकुलाचा प्रकल्प ५ वर्षांत पूर्ण करण्यासाठी करार केला होता.दुसरीकडे, पी. एल. पी. कायद्याच्या तरतुदींनुसार वन विभागाने जारी केलेल्या वैधानिक अधिसूचनेद्वारे हरियाणा राज्याने संपूर्ण क्षेत्रातील (ज्यात अर्जदाराच्या मालकीच्या जमिनीचा समावेश आहे) पर्यावरणीय आणि पर्यावरणीय ऱ्हास रोखण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे हरियाणा सरकारच्या दोन विभागांमध्ये मतांचे द्वंद्व आणि हितसंबंधांचा संघर्ष होता- एक वसाहतवादाच्या बाजूने आणि दुसरा पर्यावरण

संरक्षण आणि संवर्धनाच्या बाजूने.

१६. या पार्श्वभूमीवर, अर्जदार अधिसूचनेच्या बंद जागेत फिल्म स्टुडिओ आणि संलग्न संकुल उभारण्यासाठी त्याचे बांधकाम चालू ठेवू शकेल का ? याबद्दल शंका निर्माण झाली.

१७. ही चिंता इतरांबरोबरच प्रधान मुख्य वनसंरक्षकांनी व्यक्त केली होती, ज्यांनी ३१ ऑगस्ट १९९२ रोजी वन विभागाच्या आयुक्त आणि सचिवांना पत्र पाठवून अर्जदाराद्वारे चित्रपट स्टुडिओ आणि संलग्न संकुल उभारण्यासाठी परवानगी दिली जाऊ शकते की नाही याची चौकशी केली. प्रधान मुख्य वनसंरक्षकांनी आपल्या पत्रव्यवहारात नमूद केले की जमिनीचा वापर बदलण्यासाठी केंद्र सरकारची पूर्वपरवानगी अनिवार्य होती.प्रधान मुख्य वनसंरक्षकांनी केंद्र सरकारच्या पूर्व अनिवार्य परवानगीचा उल्लेख करण्याचे कारण म्हणजे त्यांचा असा विश्वास होता की पी. एल. पी. कायद्याच्या तरतुदींनुसार अधिसूचना जारी केल्याने, विषय जमीन जंगल/ (वनक्षेत्र) होती किंवा कोणत्याही परिस्थितीत जंगल/ (वनक्षेत्र) म्हणून ग्रह्य धरणे आवश्यक होते आणि म्हणून, वन (संवर्धन) कायदा, १९८० च्या तरतुदींनुसार जंगलात (वनक्षेत्रात) बिगर-वन क्रियाकलाप चालवण्यासाठी केंद्र सरकारची परवानगी आवश्यक होती. आम्ही या समस्या काही काळानंतर जाहीर/उजागर करू.

१८ . प्रधान मुख्य वनसंरक्षक यांना काहीसा अनौपचारिक प्रतिसाद देण्यात आला की ते नियमांनुसार योग्य ती कारवाई करू शकतील.

१९ . वर नमूद केलेल्या ३१ ऑगस्ट १९९२ रोजीच्या पत्रव्यवहाराव्यतिरिक्त आणि त्यावरील प्रतिसादाव्यतिरिक्त, हरियाणा राज्याच्या विभागांमध्ये पत्रांची देवाणघेवाण झाली, ज्यात केंद्रबिंदू शहर आणि प्रादेशिक नियोजन विभाग होता, ज्यामध्ये अर्जदाराच्या मालकीची जमीन अधिसूचित केली जाऊ शकते आणि पी. एल. पी. कायद्याच्या तरतुदींनुसार जारी केलेल्या अधिसूचनेच्या कक्षेतून काढून घेतली जाऊ शकते अशी विनंती करण्यात आली. तथापि, या

पत्रव्यवहारातून काहीही निष्पन्न झाले नाही आणि अर्जदाराच्या जमिनीची अधिसूचना रद्द करण्यात आलेली नाही.

२० . अखेरीस १५ मे १९९६ रोजी वनसंरक्षकांनी अर्जदाराला पत्र लिहून सांगितले की, २७ मार्च १९९२ रोजी हरियाणा राज्याशी झालेल्या करारानुसार त्यांना त्यांचे कामकाज पुढे नेण्याची परवानगी देण्यात आली आहे.अर्जदाराने पाच वर्षांच्या कालावधीत विकास कामे पूर्ण करणे आवश्यक होते आणि २७ मार्च १९९२ च्या करारातील अटींनुसार अशा विकास कामांच्या अंमलबजावणीसाठी बँकेची हमी देखील सादर करणे आवश्यक होते हे लक्षात घेऊन कदाचित ही परवानगी देण्यात आली असावी. ही 'परवानगी' पी. एल. पी. कायद्यांतर्गत वैधानिक अधिसूचित निर्बंधांच्या विरुद्ध होती.

२१ . हे लक्षात आल्यानंतर,१७ मे १९९६ रोजी वनसंरक्षकांनी प्रधान मुख्य वनसंरक्षकांना पाठवलेल्या आणखी एका पत्राद्वारे अर्जदाराच्या मालकीची जमीन अधिसूचित केली जावी आणि हरियाणा सरकार अर्जदाराला मंजूर केलेल्या योजनांनुसार प्रकल्प विकसित करण्याची परवानगी देण्यास नैतिकदृष्ट्या बांधील आहे, अशी विनंती केली गेली.यातून काहीही निष्पन्न झाले नाही आणि जमिनीची अधिसूचना रद्द करण्यात आली नाही आणि पुढे कोणतीही उल्लेखनीय घटना घडली नाही.

या न्यायालयाने पारित केलेल्या आदेशांचा प्रारंभिक संच

२२ . याच सुमारास, **एम. सी. मेहता विरुद्ध भारत संघ (2. रिट याचिका क्रमांक ४६७७/१९८५)** ही जनहित याचिका या न्यायालयात जंगलतोडीच्या आणि इतर पर्यावरणीय समस्यांबाबत प्रलंबित होती.

२३. १० मे १९९६ रोजी या न्यायालयाने अरवली टेकड्या आणि अर्जदाराच्या जमिनीला लागून असलेल्या भागांशी संबंधित एक महत्त्वपूर्ण आदेश दिला. तो हरियाणा प्रदूषण नियंत्रण

मंडळाने तयार केलेला अहवाल आणि अरवली टेकड्यांमधील पर्यावरण-संवेदनशील क्षेत्रातील पर्यावरणीय ऱ्हास आणि प्रदूषणाच्या संदर्भात राष्ट्रीय पर्यावरण अभियांत्रिकी संशोधन संस्थेने तयार केलेल्या अहवालावर आधारलेला होता. १० मे १९९६ रोजीच्या आदेशानुसार, या न्यायालयाने बडकल तलाव आणि सूरजकुंडच्या २ किमीच्या परिघामध्ये खाणकाम करण्यास आणि बडकल तलाव आणि सूरजकुंडपासून ५ किमीच्या परिघामध्ये कोणत्याही प्रकारच्या बांधकाम क्रियाकलापांना बंदी घातली. (३ एम. सी. मेहता विरुद्ध भारतीय संघ, (१९९६) ८ एस. सी. सी. ४६२) खरे तर, सर्व खुल्या भागांचे हरित पट्ट्यांमध्ये रूपांतर करण्याचे निर्देश देण्यात आले होते. याचा परिणाम म्हणून, अर्जदार त्याच्या मालकीच्या जमिनीवर, जिथे त्याने फिल्म स्टुडिओ आणि संलग्न संकुल उभारण्याचा प्रस्ताव ठेवला होता, तेथे ते कोणतेही काम करू शकले नाही. या न्यायालयाला पी. एल. पी. कायद्यांतर्गत अधिसूचनेची माहितीही दिली गेली नसण्याची शक्यता आहे.

२४. १० मे १९९६ रोजी या न्यायालयाने दिलेल्या आदेशात हरियाणातील कार्यकारी मंडळाने, प्रतिबंधित ५ कि. मी. च्या परिघामध्ये इमारतींचे बांधकाम सुरू होते, विविध विकास योजनांतर्गत भूखंडांचे वाटप/विक्री करण्यात आली होती आणि भूखंडधारकांनी बांधकामही सुरू केले होते, या आधारावर सुधारणा/स्पष्टीकरण देण्याची मागणी केली होती. परिणामी, अनेक व्यक्तींच्या निहित अधिकारांवर परिणाम होण्याची शक्यता होती ज्यामुळे त्यांचे मोठे आर्थिक नुकसान होते.

२५. पक्षकारांचे विद्वान वकिलांचे म्हणणे ऐकून घेतल्यानंतर, या न्यायालयाने वरील अहवालांच्या आधारे पुन्हा मत मांडले की, पर्यावरणाच्या ऱ्हासापासून दोन तलावांचे संरक्षण करण्यासाठी, तलावांजवळील बांधकाम क्रियाकलाप मर्यादित करणे आवश्यक आहे. परिणामी, ११ जून १९९६ रोजीच्या आदेशाद्वारे, १० मे १९९६ च्या पूर्वीच्या आदेशात, इतर गोष्टींबरोबरच, हे

स्पष्ट करण्यात आले होते की, दोन तलावांच्या सभोवतालच्या हरित पट्ट्यामध्ये, म्हणजे अंदाजे १ कि.मी. परिघामध्ये असलेल्या क्षेत्रामध्ये कोणत्याही बांधकामास परवानगी दिली जाणार नाही. हरित पट्ट्या बाहेरील क्षेत्राचा विचार करता, पुढील १ कि. मी. पर्यंत कोणत्याही बांधकामाला परवानगी दिली जाणार नाही, असे निर्देश देण्यात आले. हे मात्र स्पष्ट करण्यात आले की विकसित भागातील १० मे १९९६ पूर्वी आधीच विकल्या गेलेल्या किंवा वाटप केलेल्या भूखंडांना नंतरचे निर्देश लागू होणार नाहीत आणि संबंधित प्राधिकरणाच्या पूर्वपरवानगीसह या भागातील वाटप न केलेले भूखंड विकले जाऊ शकतात. तलावाच्या १ कि. मी. ते ५ कि. मी. च्या परिघातील सर्व विकास योजना आणि बांधकामांच्या योजनांना केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ आणि हरियाणा प्रदूषण नियंत्रण मंडळाची पूर्वपरवानगी आवश्यक असेल.(4. एम. सी. मेहता (बडखल आणि सूरजकुंड तलाव) विरुद्ध भारतीय संघराज्य, (१९९७) ३ एस. सी. सी. ७१५ अ) 4.११ जून १९९६ रोजी या न्यायालयाने दिलेले स्पष्टीकरण खालीलप्रमाणे आहेः

> "१. निशाणी अ आणि निशाणी ब मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे हरित पट्टा क्षेत्रात आतापासून कोणत्याही प्रकारच्या बांधकामाला परवानगी दिली जाणार नाही. या क्षेत्रातील पर्यावरणाचे सर्व संबंधितांकडून संरक्षण आणि संवर्धन केले जाईल. मनोरंजन आणि पर्यटनाच्या उद्देशाने अत्यंत आवश्यक असल्यास, खूप लहान क्षेत्रास परवानगी दिली जाऊ शकते. ही परवानगी "प्राधिकारी", केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ आणि हरियाणा प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या पूर्व परवानगीने दिली जाईल.
>
> २. हरित पट्टा बाहेरील भागात आतापासून कोणत्याही प्रकारच्या बांधकामास परवानगी दिली जाणार नाही (निशाणी अ आणि निशाणी ब) बडकल तलाव आणि सूरजकुंडच्या एक कि. मी. परिघापर्यंत (संबंधित तलावांवरून एक कि. मी. मोजले जाईल). तथापि, हे निर्देश विकसित क्षेत्रांमध्ये 10-5-1996 पूर्वी आधीच विकल्या गेलेल्या/वाटप केलेल्या

भूखंडांना लागू होणार नाहीत. जर या भागातील कोणतेही वाटप न केलेले भूखंड अजूनही उपलब्ध असतील, तर ते 'प्राधिकाराच्या' पूर्वपरवानगीसह विकले जाऊ शकतात. परिसरातील जमिनीची मालकी असलेली कोणतीही व्यक्ती त्याच्या वैयक्तिक वापरासाठी आणि फायद्यासाठी निवासी घर बांधू शकते. तथापि, या क्षेत्रामध्ये चालू असलेल्या बांधकामास उपविधींच्या/व्यादेशांच्या अधीन राहून, केवळ अडीच मजल्यांपर्यंत (तळमजला, पहिला मजला आणि दुसरा अर्धा मजला) परवानगी दिली जाऊ शकते. या भागातील गावातील रहिवासी, जर कोणी असतील, तर ते वैयक्तिक वापरासाठी त्यांची घरांचा विस्तार/पुनर्बांधणी करू शकतात, परंतु इमारत उपविधींच्या/व्यादेशांच्या अधीन राहून अडीच मजल्याच्या पलीकडे बांधकामास परवानगी दिली जाणार नाही. १०-५-१९९६ च्या आधी मंजूर केलेल्या योजनेच्या आधारे आधीच बांधकाम सुरू असलेली कोणतीही इमारत/घर/व्यावसायिक परिसर या निर्देशामुळे प्रभावित होणार नाही.

३. वरील निर्देश १ आणि २ अंतर्गत परवानगी असलेल्या सर्व बांधकामांना संबंधित प्राधिकरणांकडून या इमारतींच्या संदर्भात "व्यवसाय प्रमाणपत्रे" जारी करण्यापूर्वी "प्राधिकार", केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ आणि हरियाणा प्रदूषण नियंत्रण मंडळाची मंजुरी आवश्यक आहे.

४ . बडखल तलाव आणि सूरजकुंडच्या (दिल्ली क्षेत्र वगळता) एक किलोमीटर ते ५ किलोमीटरच्या परिघातील सर्व प्रकारच्या इमारतींशी संबंधित सर्व विकास योजना आणि सर्व प्रकारच्या बांधकामांच्या योजनांना केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ आणि हरियाणा प्रदूषण नियंत्रण मंडळाची पूर्वपरवानगी असेल.''

२६. अर्जदाराच्या म्हणण्यानुसार, त्यांची जमीन १ किमीच्या परिघाच्या पलीकडे परंतु ५ किमीच्या परिघाच्या आत होती आणि या न्यायालयाने दिलेल्या आदेशांमुळे त्यावर गंभीर परिणाम झाला.अर्जदाराचे मत असे होते की त्यांचा प्रकल्प प्रामुख्याने व्यावसायिक संकुल, शाळा, रुग्णालये आणि चित्रपट स्टुडिओ असलेली निवासी वसाहत होती, परंतु कोणत्याही प्रकारची औदयोगिक वसाहत नव्हती.या प्रकल्पासाठी त्यांनी मोठी रक्कम खर्च केली होती, परंतु या न्यायालयाने ११ ऑक्टोबर १९९६ रोजी दिलेल्या आदेशामुळे ते त्यात पुढे जाऊ शकले नाहीत.प्रकल्पाचे स्वरूप लक्षात घेता, अर्जदाराला प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडून ना हरकत प्रमाणपत्र घेणे अवास्तव होते.परिणामी, अर्जदाराने २६ फेब्रुवारी १९९७ रोजी किंवा त्या सुमारास दिनांक ११ ऑक्टोबर १९९६ च्या आदेशाचे पुनरावलोकन करण्यासाठी पुनरावलोकन याचिका आर. पी. (सी) क्रमांक ९१४/१९९७ दाखल केली होती.या न्यायालयाने लादलेले निर्बंध हे अर्जदाराच्या बांधकामांशी संबंधित नाहीत आणि प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडून ना हरकत प्रमाणपत्र मिळवण्याची आवश्यकता अर्जदाराच्या बांधकामांना लागू होत नाही, जी बडकल तलाव आणि सूरजकुंडच्या १ किमीच्या परिघाच्या पलीकडे परंतु ५ किमीच्या परिघाच्या आत येतात.

२७ . पुनरावलोकन अर्ज १७ मार्च १९९७ रोजी विचारार्थ आला, ज्यादिवशी या न्यायालयाने नोंदवले की त्या दिवशी प्रकरण निकाली काढण्यासाठी त्यांच्याकडे पुरेसा वेळ नव्हता.परंतु अंतरिम आदेशाद्वारे असे निर्देश देण्यात आले होते की, इतर गोष्टींबरोबरच, वर नमूद केलेल्या भागात (११ ऑक्टोबर १९९६ च्या आदेशानुसार) जमिनीची मालकी असलेली व्यक्ती इमारतीचे कायदे आणि त्या भागात परिणामकारक नियमांच्या अधीन राहून अडीच मजल्यांपर्यंतचे निवासी घर बांधू शकते.ज्या व्यक्ती या न्यायालयाच्या निर्णयानुसार आणि संबंधित नियमांनुसार घरे बांधू इच्छितात, त्या सक्षम प्राधिकरणाकडे त्यांचे आराखडे दाखल

करू शकतात, जे पुढील आदेश येईपर्यंत आराखडे तपासू शकतात आणि तयार ठेवू शकतात.दुसऱ्या शब्दांत, अशा प्रकरणांमध्येही बांधकामासाठी परवानगी दिली जात नव्हती, परंतु आराखडे तयार करण्याची परवानगी नक्कीच दिली जात होती.राज्य किंवा केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडून ना हरकत प्रमाणपत्र सादर करण्यासाठी अधिकाऱ्यांनी आग्रह धरू नये, असे निर्देशही देण्यात आले.१७ मार्च १९९७ रोजी या न्यायालयाने दिलेला आदेश खालीलप्रमाणे आहेः

"याचिकाकर्त्याची तक्रार अशी आहे की, फरिदाबाद महानगरपालिकेच्या आराखड्यांचा वापर करून घरे बांधण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या व्यक्तींना प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडून मंजुरी प्रमाणपत्रे मिळालेली नाहीत या कारणावरून आराखडे मंजूर केले जात नाहीत.आज हे प्रकरण निकाली काढण्यासाठी आमच्याकडे पुरेसा वेळ नाही, आम्हाला वाटते की,

१) या न्यायालयाच्या निकालात दर्शविल्याप्रमाणे अडीच मजल्यांच्या मर्यादेत घरे बांधू इच्छिणाऱ्या सर्व व्यक्तींना सक्षम प्राधिकरणासमोर आराखडे दाखल करण्याचे स्वातंत्र्य आहे.हे आराखडे नियमांशी सुसंगत आहेत की नाही आणि या न्यायालयाने निर्धारित केलेल्या अडीच मजली मर्यादेत आहेत की नाही हे सक्षम प्राधिकरण तपासेल.जर प्राधिकरणाला आराखडे वरील नियमांशी आणि या न्यायालयाने दिलेल्या निर्देशांशी सुसंगत असल्याचे आढळले तर पुढील आदेश येईपर्यंत ते तपासले जाऊ शकतात आणि तयार ठेवले जाऊ शकतात.

२) या बाबींच्या तपासणीसाठी, राज्य किंवा केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडून ना हरकत प्रमाणपत्र सादर करण्याचा आग्रह न करण्याचे निर्देश अधिकाऱ्यांना देण्यात आले आहेत."

२८. २ जुलै १९९७ रोजी किंवा त्या सुमारास फरिदाबाद महानगरपालिकेने काही प्रलंबित अर्जांना आणि पुनरावलोकन याचिके साठी उत्तर दाखल केले.या न्यायालयाने पारित केलेल्या आदेशांचा परिणाम, त्यांची अंमलबजावणी करण्यात महानगरपालिकेला येणाऱ्या अडचणी आणि इतर निर्देशांसह तथ्यांचा तपशील दिल्यानंतर, या न्यायालयाने ११ ऑक्टोबर १९९६ रोजी दिलेल्या आदेशामुळे हरियाणा नगर विकास प्राधिकरण क्षेत्रातील काही योजना (उत्तरामध्ये नमूद केलेल्या अनुक्रमानुसार ३,४ आणि ५ क्रमांकाच्या योजना) प्रभावित होऊ नयेत अशी विनंती करण्यात आली होती.१० मे १९९६ च्या आदेशापूर्वीच्या विकास आराखड्यानुसार मंजूर झालेल्या इतर प्रकल्प आणि विकास योजनांच्या संदर्भात, या न्यायालयाने ११ ऑक्टोबर १९९६ रोजी दिलेल्या आदेशामुळे त्यांच्यावरही परिणाम होऊ नये, अशी विनंती करण्यात आली होती.त्याचप्रमाणे, विकास आराखड्यानुसार १० मे १९९६ पूर्वी मंजूर झालेल्या इमारती, घरे, व्यावसायिक परिसर ११ ऑक्टोबर १९९६ च्या आदेशामुळे प्रभावित होणार नाहीत आणि विकास आराखडा आणि अंमलात असलेल्या इमारत कायद्यांनुसार बांधकामास परवानगी दिली जाऊ शकते.

२९. पुनरावलोकन याचिका पुन्हा १३ मे १९९८ रोजी विचारार्थ घेण्यात आली.त्या दिवशी, एक सुधारित आराखडा आणि काही नकाशे या न्यायालयासमोर ठेवण्यात आले.हे नकाशे पाहिल्यावर असे दिसून आले की मूळ प्रस्तावित केल्यानुसार काही भाग १ किमीच्या हरित पट्ट्यातून वगळण्यात आले आहेत.लागू कायदे आणि नियमांनुसार या भागांचे शहरीकरण करता येईल असे निर्देश देण्यात आले होते.खाजगी जमिनीच्या संदर्भात (अर्जदारासारख्या) निर्देश देण्यात आले होते की सूरजकुंड संकुलाला लागून असलेल्या भागात, हरियाणा राज्य परिस्थितीचे पुनरावलोकन करू शकेल जेणेकरून केवळ एक मजली "झोपड्या" बांधण्यास परवानगी दिली जाईल आणि "मूळ कल्पना केल्याप्रमाणे उंच इमारती नाहीत. " या न्यायालयाने

दिलेला आदेश त्या वतीने पूर्वीच्या सर्व आदेशांमध्ये सुधारणा किंवा पर्याय करण्याचे निर्देश होते.

१३ मे १९९८ रोजी संमत केलेला आदेश खालीलप्रमाणे आहेः

> "एक सुधारित आराखडा नोंदवण्यात आला आहे. सूरजकुंड आणि त्याच्या आसपासच्या भागासाठी बाकी असलेले क्षेत्र या योजनेवर नागमोडी रेषेद्वारे निश्चित करण्यात आले आहे.पूर्वीच्या नकाशांवरून या बदललेल्या सीमांच्या पार्श्वभूमीवर, मूळ प्रस्तावित केल्याप्रमाणे एक किलोमीटरच्या पट्ट्यातून काही क्षेत्रे बाहेर आली आहेत.जी काही क्षेत्रे बाहेर पडली आहेत आणि जी काही संलग्न आहेत, त्यांचे शहरीकरण फरिदाबाद महानगरपालिकेने दिलेल्या तरतुदींनुसार त्या भागांना लागू असलेल्या कायद्यांनुसार, नियमांनुसार आणि नियमनांनुसार होईल.
> बांधकाम प्रस्तावित असलेल्या काही खाजगी क्षेत्रांना ('ए. बी. सी. डी.' म्हणून चिन्हांकित केलेले) पुन्हा पाहावे लागेल.सूरजकुंड संकुलाला लागून असलेल्या भागात केवळ एक मजली झोपड्या बांधण्यास परवानगी मिळावी आणि मुळात कल्पना केल्याप्रमाणे उंच इमारती बांधल्या जाऊ नयेत, यासाठी हरियाणा राज्याच्या विद्वान वकिलांनी या संदर्भात मदत करावी, अशी आमची इच्छा आहे.
> आराखड्यावर लाल रंगात दाखवल्याप्रमाणे संकुलासाठी लहान क्षेत्रे अधिग्रहित करणे आवश्यक आहे.याचा अर्थ राज्याला अधिग्रहणानंतर नुकसान भरपाई द्यावी लागेल.पण काही जमीनमालकांची बाजू मांडणारे विद्वान ज्येष्ठ वकील श्री. साळवे म्हणतात की, ज्या जमीनमालकांकडे त्या दोन छोट्या लाल पट्ट्यांची मालकी आहे, जे परिघात आहेत, ते नुकसानभरपाई न देता ते राज्य सरकारकडे सुपूर्द करतील.
> हा आदेश त्या संदर्भात पूर्वीच्या सर्व आदेशांमध्ये सुधारणा किंवा पर्याय म्हणून असेल."[आम्ही भर दिलेला आहे]."
> हॉटेल संकुलाशी संबंधित आदेशाव्यतिरिक्त या संदर्भात आणखी कोणतेही आदेश देण्यात आले नाहीत, ज्याशी आम्ही संबंधित नाही.त्यानंतर या न्यायालयाने १२ ऑक्टोबर १९९८ रोजी पुनरावलोकन याचिका निकाली काढली.

३०. आम्हाला असे वाटते की या न्यायालयाने दिलेले हे आदेश, अर्जदारांना १८ ऑगस्ट १९९२ रोजीच्या अधिसूचनेकडे दुर्लक्ष करण्याची परवानगी देणारे संपूर्ण आदेश नव्हते.या न्यायालयाने पारित केलेल्या आदेशांच्या संदर्भात, पंजाब भूमी संवर्धन (पी. एल. पी.) कायद्याच्या तरतुदींनुसार जारी केलेल्या अधिसूचनेचा समावेश असलेल्या कायदे, नियम आणि नियमांनाचे पालन करणे आवश्यक होते.

या न्यायालयाने दिलेल्या आदेशांमुळे उद्भवणारे मुद्दे

३१. या पार्श्वभूमीवर आणि संदर्भात असे दिसते की अर्जदाराच्या मालकीच्या जमिनीच्या स्थितीबाबत हरियाणा महसूल विभागाच्या वित्तीय आयुक्त आणि सरकारी सचिवांनी १ मार्च १९९९ रोजी लिहिलेल्या पत्रात काही प्रश्न उपस्थित केले होते. उपस्थित केलेले मुद्दे खालीलप्रमाणे होतेः (i) अर्जदाराकडे जमिनीचा अनधिकृत ताबा आहे की नाही; (ii) अर्जदाराने कोणत्याही वैधानिक तरतुदीचे उल्लंघन केले आहे की नाही आणि तो ज्या पद्धतीने अधिकृत आहे त्या पद्धतीने जमीन वापरत आहे की नाही; (iii) ज्या जमिनीसाठी अर्जदाराने फिल्म स्टुडिओ आणि संलग्न संकुल उभारण्यासाठी सूट मिळवली होती त्या जमिनीत निवासी वसाहत विकसित करणे आणि नगर आणि ग्राम नियोजन विभागाने याची परवानगी दिली होती का ?

३२ . या मुद्द्यांना प्रतिसाद म्हणून, नगर आणि ग्राम नियोजन विभागाच्या संचालकांनी १६ मार्च १९९९ रोजी हरियाणा राज्याचे वित्तीय आयुक्त आणि सचिवांना खालीलप्रमाणे पत्र लिहिलेः

> "मुद्दा क्रमांक १ च्या संदर्भात.जिल्हा महसूल प्राधिकरण यांनी वेळोवेळी दिलेल्या प्रमाणपत्रांनुसार हे सूचित करणे आवश्यक आहे की, मेसर्स आर. कांत अँड कंपनीकडे खासरा क्र. ९-१६, गाव अनंगपूर जिल्हा फरिदाबाद या जमिनीचा अधिकृत ताबा आहे.महसूल प्राधिकरणाने दिलेल्या प्रमाणपत्रांची छायाचित्रे सोबत जोडलेली आहेत.
>
> मुद्दा क्रमांक २ संदर्भात हे सूचित करणे आवश्यक आहे की, कंपनी मान्यताप्राप्त मांडणी आराखडा आणि सेवा आराखड्याच्या अंदाजानुसार जमीन वापरत आहे.
>
> मुद्दा क्रमांक ३ च्या संदर्भात, हे सूचित केले जाते की कांत एन्क्लेव्ह फिल्म स्टुडिओ आणि संलग्न संकुलाच्या सुधारित मंजूर मांडणी आराखड्यात, निवासी भूखंड, समूह गृहनिर्माण आणि आवश्यक सामाजिक आणि व्यावसायिक पायाभूत संरचनांची फिल्म स्टुडिओच्या तरतुदींव्यतिरिक्त, १९८४ च्या दिलासा बद्दलच्या आदेशाच्या १९९० च्या रद्दबातल आदेशानुसार आणि कंपनीने सरकारबरोबर अंमलात आणलेल्या दिनांक २७.०३.९२ च्या

करारानुसार करण्यात आली आहे. त्यामुळे कांत एन्क्लेव्हमधील निवासी भूखंडांची तरतूद करण्यास परवानगी आहे." [आम्ही भर दिलेला आहे].

३३. हे लक्षात येईल की नगर आणि ग्राम नियोजन विभागाच्या संचालकांनी पी. एल. पी. कायद्याच्या तरतुदींनुसार १८ ऑगस्ट १९९२ रोजी जारी केलेल्या अधिसूचनेचा कोणताही संदर्भ दिला नाही. घटनांचा हा क्रम स्पष्टपणे सूचित करतो की नगर आणि ग्राम नियोजन विभाग अर्जदाराला त्याच्या जमिनीचे वसाहतीकरण करण्याच्या आणि निवडक प्रशासकीय आदेशांच्या आधारे त्यात बांधकामे करण्याच्या बाजूने होता.या न्यायालयाने वेळोवेळी दिलेल्या आदेशांकडे दुर्लक्ष करण्यास आणि पीएलपी कायद्याच्या तरतुदींनुसार जारी करण्यात आलेल्या १८ ऑगस्ट १९९२ च्या अधिसूचनेकडे दुर्लक्ष करण्यास ते तयार होते आणि त्यांनी तसे केले. पर्यावरणाचा ऱ्हास, प्रदूषण आणि भूजल हे प्रश्न त्यांच्या चिंतेचे नव्हते असे नगर आणि ग्राम नियोजन विभागाच आकलनावरुन दिसून येते.किमान म्हणायचे तर, नगर आणि ग्राम नियोजन विभागाने आपला विषयविशेष पुढे नेण्यात निःपक्षपाती आणि निर्लज्जपणा केला - निश्चितपणे अर्जदार विरुद्ध पर्यावरण आणि वैधानिक अधिसूचनेकडे दुर्लक्ष करून.

वसाहतीकरणाचा आणखी एक प्रयत्न

३४. देशभरातील जंगलांचे संरक्षण आणि संवर्धनाशी संबंधित कार्यवाहीत, या न्यायालयाने १२ डिसेंबर १९९६ रोजी एक आदेश पारित केला ज्याला खूप महत्व आहे.रिट याचिका क्रमांक २०२/१९९५ सह रिट याचिका क्रमांक १७१/१९९६ मध्ये हा आदेश देण्यात आला. विद्वान महाधिवक्ता, राज्यांचे विद्वान वकील, पक्षकार आणि इतर याचिकाकर्ते तसेच विद्वान न्यायमित्र यांचे म्हणणे ऐकल्यानंतर या न्यायालयाने असा निर्णय दिला की वन (संवर्धन) कायदा, १९८० हा पुढील जंगलतोड रोखण्यासाठी लागू करण्यात

आला होता, ज्याचा परिणाम शेवटी पर्यावरणीय असंतुलनात होईल.त्यामुळे वनांच्या संवर्धनासाठीच्या कायद्याच्या तरतुदी आणि त्यांच्याशी संबंधित बाबी, मालकीचे स्वरूप किंवा वर्गीकरण काहीही असो, सर्व जंगलांना लागू झाल्या पाहिजेत, असे मत मांडण्यात आले.असे मानण्यात आले की :

> ". जंगल" हा शब्द त्याच्या शब्दकोशातील अर्थानुसार समजून घेतला पाहिजे.या वर्णनात वन संवर्धन कायद्याच्या कलम २(i) च्या उद्देशाने राखीव, संरक्षित किंवा इतर म्हणून नियुक्त केलेली सर्व वैधानिक मान्यताप्राप्त जंगले समाविष्ट आहेत. कलम २ मध्ये आढळणाऱ्या "वनजमीन" या संज्ञेमध्ये शब्दकोशात समजल्याप्रमाणे केवळ "वन" चा समावेश नसेल, तर मालकीची पर्वा न करता सरकारी नोंदींमध्ये वन म्हणून नोंदवलेले कोणतेही क्षेत्र देखील समाविष्ट असेल.कायद्याच्या कलम २ च्या उद्देशाने हे अशा प्रकारे समजून घेतले पाहिजे. वनांच्या संवर्धनासाठी वन संवर्धन कायदा, १९८० मध्ये अधिनियमित केलेल्या तरतुदी आणि त्यांच्याशी संबंधित बाबी, त्यांची मालकी किंवा वर्गीकरण विचारात न घेता, अशा प्रकारे समजल्या गेलेल्या सर्व जंगलांना स्पष्टपणे लागू झाल्या पाहिजेत.

३५. पुढे असे निर्देश देण्यात आले की 'वन' या शब्दाचा अर्थ लक्षात घेता हे स्पष्ट आहे की कोणत्याही वनक्षेत्रातील कोणत्याही बिगर-वन उपक्रमांसाठी केंद्र सरकारची पूर्वपरवानगी आवश्यक आहे.केंद्र सरकारच्या पूर्वपरवानगीशिवाय देशभरातील कोणत्याही राज्यातील कोणत्याही जंगलात सुरू असलेली सर्व कामे त्वरित थांबवली पाहिजेत.प्रत्येक राज्य सरकारला एक महिन्याच्या आत एक तज्ज्ञ समिती स्थापन करण्याचे निर्देश देण्यात आले होते, जी अशा प्रकारे अधिसूचित केलेली, मान्यताप्राप्त किंवा कोणत्याही कायद्यांतर्गत वर्गीकृत केलेली क्षेत्रे ओळखण्यासाठी आणि अशा जंगलाच्या जमिनीच्या मालकीची पर्वा न करता आणि पूर्वी जंगले होती, परंतु ती नष्ट झाली आहेत, नष्ट केली गेली आहेत किंवा साफ केली गेली आहेत अशी क्षेत्रे ओळखण्यासाठी.दुसऱ्या शब्दांत, या न्यायालयाने 'वन' आणि 'वनजमीन' या शब्दाची वास्तववादी आणि व्यावहारिक व्याख्या दिली.

३६. तथापि, त्यापूर्वीच, हरियाणा राज्याचा विचार करता, श्री बनारसी दास, आय. एफ. एस., प्रधान मुख्य वनसंरक्षक, हरियाणा यांनी पर्यावरण जागरूकता मंच विरुद्ध जम्मू आणि काश्मीर राज्य या प्रकरणात प्रतिज्ञापत्र दाखल केले होते. ६ ८ डिसेंबर १९९६ रोजीच्या प्रतिज्ञापत्रात असे म्हटले आहे की हरियाणातील एकूण वनक्षेत्र हे १,५४,७०६ हेक्टर (१९९५-९६) आहे, ज्यात पीएलपी कायद्याच्या ११,५१३ हेक्टर क्षेत्राचा समावेश आहे. त्यात पुढे म्हटले आहे की पूर्वी (१९८५-८६) हरियाणातील वन क्षेत्र १,६८,५४३ हेक्टर होते, ज्यात पीएलपी कायद्याच्या २६,४९९ हेक्टर क्षेत्रांचा समावेश होता.पी. एल. पी. कायदा आणि भारतीय वन कायदा, १९२७ च्या कलम ३८ अंतर्गत जारी केलेल्या अधिसूचनेची मुदत संपल्यामुळे वनक्षेत्रात घट झाली.वनांच्या संरक्षणासाठी पावले उचलण्यात आल्याचे नमूद करण्यात आले, ज्यात पी. एल. पी. कायद्यांतर्गत नियमांची अंमलबजावणी समाविष्ट होती. महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे या न्यायालयाने १२ डिसेंबर १९९६ रोजी आदेश पारित करण्यापूर्वीच हरियाणा राज्याने पी. एल. पी. कायद्याच्या क्षेत्रांना वनजमीन म्हणून मान्यता दिली होती आणि जसे आपण नंतर पाहू, हे नेहमीच असे होते.

३७. टी. एन. गोदावर्मन विरुद्ध भारतीय संघराज्य ७ या प्रकरणात हरियाणा राज्याने २५ फेब्रुवारी १९९७ रोजी प्रतिज्ञापत्र दाखल केले होते. हरियाणा सरकारच्या वन विभागाचे आयुक्त आणि सचिव एस. के. माहेश्वरी, आय. ए. एस. यांनी प्रतिज्ञापत्राद्वारे शपथ घेतली होती.त्यांच्या प्रतिज्ञापत्रात या न्यायालयाने १२ डिसेंबर १९९६ रोजी दिलेल्या आदेशाचा संदर्भ देण्यात आला होता. प्रतिज्ञापत्रात असे म्हटले गेले होते की जंगले असलेल्या, परंतु खराब झालेल्या किंवा नष्ट झालेल्या किंवा साफ केलेल्या क्षेत्रांची ओळख पटविण्यापर्यंत, पंजाब जमीन संरक्षण कायद्याच्या तरतुदींनुसार बंद केलेली जमीन "जंगले निर्माण करते" आणि हा कायदा १९०० इतका जुना असल्याने काही अंतिम (कट-

ऑफ) तारीख निश्चित केल्याशिवाय असे करणे शक्य होणार नाही.त्यामुळे, त्या दिवशी वन (संवर्धन) कायदा, १९८० लागू झाल्यामुळे २५ ऑक्टोबर १९८० ही अंतिम तारीख निवडण्यात आली. पंजाब जमीन संरक्षण कायद्याच्या तरतुदींनुसार जी जमीन वापरास मनाई आहे ती केवळ मनाई कालावधीत वन आहे, असे पुढे नमूद करण्यात आले. बंद कालावधी संपल्यानंतर, वन विभागाच्या नोंदींमध्ये ही जमीन आता वन म्हणून दर्शविली जात नाही. थोड्या वेळाने प्रतिज्ञापत्रात असा पुनरुच्चार करण्यात आला की पंजाब जमीन संरक्षण कायद्याच्या तरतुदींनुसार बंद केलेले क्षेत्र केवळ बंद होण्याच्या चलनाच्या काळात "जंगल म्हणून गणले जाते". अशा सर्व क्षेत्रांचा विचार करता, असे सांगण्यात आले की हरियाणा राज्यातील नोंदवलेले वनक्षेत्र आता १४९,६८०.४९ हेक्टर आहे.

३८. प्रतिज्ञापत्र असूनही, नगर आणि ग्राम नियोजन विभागाच्या संचालकांनी १६ मार्च १९९९ रोजी कांत एन्क्लेव्हमधील निवासी भूखंडांची तरतूद करण्यास परवानगी असल्याचे पत्र जारी केले. श्री. एस. के. माहेश्वरी यांचे प्रतिज्ञापत्र लक्षात घेता, अर्जदाराच्या आणि नगर आणि ग्राम नियोजन विभागाच्या प्रामाणिकपणावर संशय घेण्यासाठी पुरेशी जागा आहे, परंतु आम्ही ते त्यावर सोडतो.

या न्यायालयाने पारित केलेल्या आदेशांचा पुढील संच

३९. एम. सी. मेहता यांनी दाखल केलेल्या रिट याचिकेत दिल्ली रिज कर्मचारी व्यवस्थापन मंडळाने ५ डिसेंबर २००१ रोजी (२००१ चा आय. ए. क्रमांक १७८५ असल्याने) दिल्ली-हरियाणा सीमेजवळ मोठ्या प्रमाणात होणाऱ्या खाणकामामुळे मोठ्या प्रमाणात जल खाणींच्या खड्ड्यांमधून बाहेर काढले जात आहे, असा अर्ज दाखल केला होता. दिल्लीचा विचार करता, जल उत्खनन आणि उत्खननावर बंदी घालण्यात आली होती आणि या न्यायालयाने वेळोवेळी दिलेल्या आदेशांनुसार दिल्लीतील पर्वतरांगांचे संरक्षण केले जात

होते. तथापि, अर्जामध्ये असे म्हटले गेले होते की हरियाणातील पर्वतरांग देखील संरक्षित करणे आवश्यक आहे कारण हा त्याच श्रेणीचा विस्तार होता.दिल्लीबाहेर किंवा दिल्ली-हरियाणा सीमेपासून हरियाणाच्या दिशेने किमान ५ कि. मी. पर्यंत खाणकाम, पाणी काढून घेणे आणि वनस्पतींचा नाश इत्यादींवरही निर्बंध घालावेत, अशी मागणी करण्यात आली होती. या अर्जाचे महत्त्व असे आहे की तो आठवणींना उजाळा देतो आणि हरियाणाच्या मुख्यमंत्र्यांनी ११ जुलै १९९० रोजी पिण्यायोग्य पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता आणि जलचरांमधून पाण्याची उपलब्धता आणि त्यांचा वापर यासंबंधी दिलेल्या आदेशाची आठवण करून देतो.

४०. दिल्ली रिज कर्मचारी व्यवस्थापन मंडळाने दाखल केलेल्या अर्जावर कारवाई करत, या न्यायालयाने ६ मे २००२ रोजी खालीलप्रमाणे आदेश दिलाः

> **"आय. ए. क्र. १७८५**
> नोटीस जारी करा. श्री. भरत सिंग स्वीकारतात.चार आठवड्यांत उत्तर दाखल करावे.त्यानंतर चार आठवड्यांच्या आत प्रत्युत्तर दाखल करावे.दरम्यान, आजपासून ४८ तासांच्या आत हरियाणा सरकारच्या मुख्य सचिवांना दिल्ली-हरियाणा सीमेपासून ५ कि. मी. पर्यंतच्या भागात आणि तेथून जल सर्व खाणकाम आणि पंपिंग थांबवण्याचे निर्देश देण्यात आले आहेत. [आम्ही भर दिला].

४१. हा अर्ज २२ जुलै २००२ रोजी विचारार्थ घेण्यात आल्याचे दिसते. त्या तारखेच्या कार्यवाहीचा अहवाल देण्यात आलेला नाही, परंतु एम. सी. मेहता विरुद्ध भारतीय संघराज्य या प्रकरणात त्याचा उल्लेख करण्यात आला आहे. (८ (२००४) १२ एससीसी ११८) या न्यायालयाने पर्यावरण प्रदूषण नियंत्रण प्राधिकरणाला (ई. पी. सी. ए.) त्या भागातील पर्यावरणाबाबत, शक्यतो वैयक्तिक भेटीनंतर अहवाल देण्याचे निर्देश दिले. पर्यावरण (संरक्षण) कायदा, १९८६ च्या कलम ३ (१) आणि ३ (३) द्वारे प्रदान केलेल्या अधिकाराचा वापर करून भारत सरकारने २९ जानेवारी १९९८ रोजी जारी केलेल्या अधिसूचनेद्वारे ई. पी.

सी. ए. ची स्थापना केली होती, असे नमूद करण्यात आले. सर्वसाधारणपणे, पर्यावरणाच्या गुणवत्तेचे संरक्षण आणि सुधारणा करण्यासाठी आणि पर्यावरणीय प्रदूषण रोखण्यासाठी, नियंत्रित करण्यासाठी आणि कमी करण्यासाठी ई. पी. सी. ए. ची स्थापना करण्यात आली होती.

४२. ई. पी. सी. ए. ने या क्षेत्राला भेट दिली आणि केंद्रीय जल मंडळाचे मतही घेतले आणि ९ ऑगस्ट २००२ च्या अहवालात त्यांनी शिफारस केली की दिल्ली-हरियाणा सीमेपासून ५ कि. मी. पर्यंतच्या भागात आणि तेथून भूगर्भातील खाणकाम आणि पंपिंगवर बंदी कायम ठेवली पाहिजे.

४३. ई. पी. सी. ए. ने २१ ऑक्टोबर २००२ रोजी आपल्या पूर्वीच्या शिफारशींची पुष्टी करत आणखी एक अहवाल दिला. या भागात खाणकाम सुरू ठेवण्यास परवानगी दिल्यास जल साठ्यांवर त्याचे गंभीर परिणाम होतील, अशी शिफारस करण्यात आली होती. ई. पी. सी. ए. ने अनियंत्रित बांधकाम उपक्रमांकडेही लक्ष वेधले जे भविष्यात शहरी वस्तीचा लक्षणीय विस्तार करतील आणि म्हणूनच शिफारस केली की जोपर्यंत या भागातील जलस्रोतांचे संवर्धन आणि वाढ करण्यासाठी त्वरित उपाययोजना केल्या जात नाहीत, तोपर्यंत जगण्याचे तीव्र संकट अपेक्षित केले जाऊ शकते. खाणींच्या आसपासच्या स्थानिक ग्रामस्थांच्या मुलाखतींनी याची पुष्टी केली की या भागात जलसंपत्ति कमतरता ही आधीच एक गंभीर समस्या होती.

४४. या न्यायालयाने केंद्रीय अधिकारप्राप्त समिती (सी. ई. सी.) या आणखी एका तज्ज्ञ संस्थेच्या अहवालाचाही संदर्भ दिला. पर्यावरण (संरक्षण) कायदा, १९८६ च्या कलम ३ (३) द्वारे प्रदान केलेल्या अधिकाराचा वापर करून पर्यावरण आणि वन मंत्रालयाने १७ सप्टेंबर २००२ रोजी जारी केलेल्या अधिसूचनेद्वारे या तज्ज्ञ मंडळाची स्थापना करण्यात

आली होती. जंगले आणि वन्यजीव आणि आदेशांमुळे उद्भवलेल्या इतर संबंधित समस्यांच्या संबंध या न्यायालयाने दिलेल्या आदेशांचे पालन आणि देखरेख करण्यासाठी सी. ई. सी. ची स्थापना करण्यात आली होती. अतिक्रमण आणि हटवणे, कार्य योजना, नुकसान भरपाई वनीकरण, वृक्षारोपण आणि संवर्धनाशी संबंधित इतर समस्यांसह या न्यायालयाच्या आदेशांचे पालन न करण्याबाबतचे अहवाल देखील सी. ई. सी. ने सादर करणे अपेक्षित होते.

सी. ई. सी. चे अहवाल

४५. सी. ई. सी. ने दिलेल्या पहिल्या काही अहवालांपैकी १४ डिसेंबर २००२ रोजीचा एक अहवाल उल्लेख करण्यायोग्य आहे. हा अहवाल कशामुळे आला हे स्पष्ट नाही, परंतु कोणत्याही परिस्थितीत, या न्यायालयाने १६ डिसेंबर २००२ रोजी त्यावर विचार केला आणि ज्या भागात वन (संवर्धन) कायदा, १९८० लागू होण्याचा विवाद आहे अशा भागात जोपर्यंत वाद मिटवला जात नाही किंवा केंद्र सरकारद्वारे उक्त कायद्यांतर्गत बिगर-वन क्रियाकलापांना मान्यता दिली जात नाही तोपर्यंत कोणत्याही खाणकामाला परवानगी दिली जाणार नाही असा आदेश या अहवालाचा परिणाम म्हणून पारित करण्यात आला. या न्यायालयाने असेही निर्देश दिले की ज्या क्षेत्रांसाठी पी. एल. पी. कायद्याच्या कलम ४ आणि ५ अन्वये जमीन विभागणी इत्यादींचे नियमन करण्यासाठी अधिसूचना जारी करण्यात आली आहे आणि ज्या क्षेत्रांमध्ये अधिसूचना कालावधी संपला असला तरीही, वन (संवर्धन) कायदा, १९८० च्या तरतुदींनुसार मंजुरी असल्याशिवाय, अशा जमिनी सरकारी नोंदींमध्ये 'वन' म्हणून नोंदवल्या गेल्या आहेत किंवा नोंदवल्या गेल्या आहेत अशा भागात खाणकामास परवानगी दिली जाणार नाही. या दिशा लक्षणीय आहेत आणि सामान्यतः त्याकडे दुर्लक्ष केले गेले आहे असे दिसते.

४६. स्वतंत्रपणे आणि २५ नोव्हेंबर २००२ रोजी या न्यायालयाने दिलेल्या आदेशांचे पालन करत सी. ई. सी. ने तीन अहवाल सादर केले, जे सर्व प्रामुख्याने विषय क्षेत्रातील खाणकाम उपक्रमांशी संबंधित होते. या अहवालांचा या न्यायालयाने विचार केला आणि १८ मार्च २००४ रोजी दिलेल्या निकाल आणि आदेशात त्यावर चर्चा केली. २२ जानेवारी २००३ रोजीच्या अहवालात (जून म्हणून चुकीने नोंदवलेल्या) सी. ई. सी. ने शिफारस केली होती की पंजाब जमीन संरक्षण कायद्याच्या तरतुदींनुसार बंद केलेल्या भागात खाणकाम करण्यास परवानगी दिली जाऊ शकते, जी [वन (संवर्धन)] कायद्याच्या उद्देशाने राज्य सरकारच्या नोंदींनुसार 'वन' आहे, केवळ पर्यावरण आणि वन मंत्रालयाकडून (पर्यावरण आणि वन मंत्रालय) उक्त कायद्यांतर्गत पूर्व मंजुरी घेतल्यानंतरच. या न्यायालयाने १० मे १९९६ रोजी दिलेल्या आदेशानुसार, सूरजकुंड आणि बडकल तलावांपासून २ किमीपर्यंत खाणकामावरील बंदी कायम राहू शकते, अशी शिफारस ७ फेब्रुवारी २००३ रोजीच्या आणखी एका अहवालात करण्यात आली होती.

४७. या संपूर्ण प्रकरणाचा विचार करताना, पंजाब जमीन संरक्षण कायद्याच्या अंतर्गत येणारी क्षेत्रे कोणत्याही प्रकारची 'वन' आहेत का या प्रश्नावरही या न्यायालयाने विचार केला. हे हाताळताना, हरियाणा राज्याचा वन विभाग बंद केलेल्या भागांना आपल्या नोंदींमध्ये 'जंगल' म्हणून पाहत असल्याचे नोंदवले गेले. श्री. एस. के. माहेश्वरी आणि श्री. बनारसी दास यांच्यासह वेळोवेळी या न्यायालयात दाखल केलेल्या प्रतिज्ञापत्रांना देखील या न्यायालयाने मान्यता दिली. या न्यायालयाने १२ डिसेंबर १९९६ च्या त्याच्या आधीच्या आदेशाकडे आणि हरियाणा राज्य अशा बंद जमिनी वनीकरण नसलेल्या हेतूंसाठी वळवण्यासाठी केंद्र सरकारकडे परवानगी मागत होते या वस्तुस्थितीकडेही लक्ष वेधले. या न्यायालयाने २६ नोव्हेंबर २००२ आणि १७ सप्टेंबर २००१ रोजीच्या पत्रांचाही संदर्भ दिला,

ज्यात पंजाब जमीन संरक्षण कायद्यांतर्गत बंद केलेली जमीन ही वनजमीन असल्याचे मत व्यक्त करण्यात आले होते. त्यामुळे, या न्यायालयाने हरियाणा राज्याला हस्तक्षेप करण्याची परवानगी देण्यास नकार दिला आणि पंजाब जमीन संरक्षण कायद्याच्या तरतुदींनुसार बंद केलेली जमीन वन नाही असा युक्तिवाद केला. या न्यायालयाने अहवालाच्या परिच्छेद ८२ मध्ये असे म्हटले आहे.

> "तात्काळ प्रकरणात, [पंजाब जमीन संरक्षण कायदा] कायद्याच्या कलम ४ आणि/किंवा ५ अंतर्गत अधिसूचना जारी करण्याच्या कायदेशीर परिणामाचा निर्णय घेणे आवश्यक नाही. त्यांच्या नोंदींमध्ये हा परिसर केवळ जंगल म्हणून दर्शवण्यात आलेला नाही तर हा परिसर 'जंगल' असल्याचे प्रतिज्ञापत्र या न्यायालयात दाखल करण्यात आले आहे. टी. एन. गोडावर्मन थिरुमुल्कपद विरुद्ध भारतीय संघराज्य [(१९९७) २ एस. सी. सी. २६७] या खटल्यात या न्यायालयाने असे म्हटले आहे की "वन" हा शब्द शब्दकोशात समजून घेतला पाहिजे आणि सरकारी नोंदींमध्ये वन म्हणून मानले जाणारे कोणतेही क्षेत्र, मालकीची पर्वा न करता, ते वन असेल. हरियाणा राज्य, एफ. सी. कायद्याच्या उद्देशाने अशा भागांना वन मानणाऱ्या वनविषयक बाबींमध्ये प्रतिज्ञापत्र दाखल करण्याव्यतिरिक्त, अशी जमीन बिगर-वनीकरणासाठी वळवण्यासाठी केंद्र सरकारकडे पूर्वपरवानगी मागत आहे. या संदर्भात बनारसी दास, प्रधान मुख्य वनसंरक्षक, चंदीगड, हरियाणा यांनी पर्यावरण जागरूकता मंच विरुद्ध जम्मू आणि काश्मीर राज्य [१९९६ चा दिवाणी रिट क्रमांक १७१] मध्ये दाखल केलेल्या दिनांक ८-१२-१९९६ तारखेच्या प्रतिज्ञापत्राचा देखील संदर्भ देता येईल. फरिदाबादच्या विभागीय वन अधिकाऱ्याने फरिदाबादच्या खणिकर्म अधिकाऱ्याला उद्देशून लिहिलेल्या दिनांक २६-११-२००२ या तारखेच्या पत्राकडेही आमचे लक्ष वेधले गेले आहे, ज्यात त्यांनी फरिदाबाद जिल्ह्यातील अवरोधित वनक्षेत्रांची यादी त्यांच्याकडे पाठवली आहे आणि त्यांना विनंती केली आहे की या वनक्षेत्रांवर कोणत्याही खाणकामामुळे परिणाम होणार नाही याची खातरजमा करावी, तसेच हरियाणा (पंचकुला) च्या प्रधान मुख्य वनसंरक्षकांनी हरियाणाच्या पर्यावरण संचालकांना पाठवलेल्या दिनांक १७-९-२००१ या तारखेच्या पत्राकडेही लक्ष वेधले आहे, ज्यात असे म्हटले आहे की या भागात कोणत्याही खाणकामाला परवानगी दिली जाऊ शकत नाही. या प्रकरणाची तथ्ये आणि परिस्थिती पाहता, आम्ही राज्य सरकारला सदर क्षेत्र हे वनक्षेत्र असल्याचे म्हणणे चुकीच्या धारणेवर आधारीत असल्याचा युक्तिवाद करत प्रकरणात घुमजाव करण्याची अनुमती देऊ शकत नाही. सध्याच्या प्रकरणात, वन (संवर्धन) अधिनियमाच्या उद्देशांसाठी, ही क्षेत्रे वने म्हणून मानली जातील आणि त्याचा अवनिक उद्देशाने वापर करण्यासाठी, वन (संवर्धन) अधिनियमाच्या तरतुदींचे पालन

करणे आवश्यक असेल. "

४८. अभिलेखावरील विपुल साहित्याचा विचार केल्यानंतर, या न्यायालयाने दिनांक १८ मार्च २००४ च्या या निकालात असा निष्कर्ष काढला की, "अरावलीच्या डोंगररांगांमध्ये पर्यावरण-पुनर्संस्थापनेच्या एकूण प्रयत्नांवर देखरेख ठेवण्यासाठी आणि अंमलबजावणी संस्थांना तांत्रिक सहाय्य प्रदान करण्यासाठी आणि येथे संदर्भित अहवालांमध्ये समाविष्ट असलेल्या शिफारशींच्या अंमलबजावणीवर देखरेख ठेवण्यासाठी" एक संनियंत्रण समिती स्थापन करणे योग्य ठरेल, जी त्यांनी केली. या न्यायालयाने असे अधिनिर्धारित केले की, निकालात स्पष्ट केल्याप्रमाणे दिनांक ६ मे २००२ रोजीच्या आदेशात संनियंत्रण समितीच्या अहवाल विचारात घेण्यापूर्वी त्यात बदल केला जाऊ शकत नाही किंवा तो रद्द केला जाऊ शकत नाही. प्रकरणातील तथ्यांवरून असा निष्कर्ष काढण्यात आला की, पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या (पी एल पी) तरतुदीं अंतर्गत समाविष्ट असलेल्या भागात खणिकर्म कार्य वन (संवर्धन) अधिनियम, १९८० अंतर्गत मंजूरीशिवाय करता येणार नाही.

४९. त्यामुळे, खाणकाम थांबवण्याव्यतिरिक्त, या न्यायालयाने दिल्ली-हरियाणा सीमेपासून ५ कि.मी. पर्यंतच्या भागात आणि हरियाणातील टेकड्यांच्या बाजूला आणि अरवलीच्या डोंगररांगांमधूनही भूजल उपसा करणे थांबवले.

सी. ई. सी. [सेंट्रल एम्पावर्ड कमेटी] चे पुढील अहवाल

५०. असे असले तरी, या न्यायालयाने वेळोवेळी दिलेले निर्णय आणि विपुल सामग्री उपलब्ध असले तरी, अरावलीच्या डोंगररांगांचे संरक्षण करणे आवश्यक आहे, अर्जदाराच्या मालकीच्या जमिनीवर वसाहत करण्याचा मुद्दा, जो पंजाब भूमी संरक्षण

अधिनियमाच्या (पी एल पी) तरतुदीं अंतर्गत प्रतिबंधात्मक अधिसूचनेचा विषय होता, त्याला जिवंत ठेवण्यात आले. या न्यायालयात इच्छुक पक्षकारांकडून अर्ज दाखल करण्यात आले होते आणि सी. ई. सी. ने वेळोवेळी या न्यायालयाला अहवाल सादर करणे आवश्यक होते.

५१. दिनांक १२ सप्टेंबर २००७ रोजीच्या अहवालात, जो प्रामुख्याने हरियाणातील गुडगाव आणि फरिदाबाद जिल्ह्यांमधील खाणकाम उपक्रमांशी संबंधित होता, सी. ई. सी. ने केलेल्या शिफारशींपैकी एक अशी होती की पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार ज्यात ज्या क्षेत्रांसाठी अधिसूचना कालबाह्य झाल्या आहेत त्यांच्यासहित अधिसूचित केलेल्या क्षेत्रांचे योग्य प्रमाणांचे नकाशे तयार केले जावेत. संबंधित वनीकरण नकाशे, संबंधित कालावधीची उपग्रह प्रतिमा, अरवली वनीकरण कार्यक्रमात दाखल केलेले प्रगती अहवाल आणि इतर तपशीलांच्या मदतीने या क्षेत्रांची पडताळणी केली जाऊ शकते. अशी शिफारस देखील करण्यात आली होती की, या भागांचे सीमांकन केले जावे आणि खाणकामासाठी प्रतिबंधित क्षेत्र म्हणून मानले जावे.

५२. दिनांक ५ डिसेंबर २००७ रोजीच्या पुरवणी अहवालात सी. ई. सी. ने नोंदवले होते की पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार अधिसूचित केलेल्या क्षेत्रांचा वापर वसाहतीकरण, शेत-घरे आणि इतर बांधकाम उपक्रमांसाठी केला जात आहे किंवा प्रस्तावित केला जात आहे हे त्यांच्या निदर्शनास आले होते. अनेक प्रकरणांमध्ये अशा वापरकर्त्याला राज्य सरकारच्या संबंधित विभागांनी यापूर्वी वन विभागाने दिलेल्या अयोग्य ना हरकत प्रमाणपत्रांच्या बळावर परवानगी दिली असल्याचे नमूद करण्यात आले आहे. सी. ई. सी. ने नमूद केले की या भागातील खाणकामासंदर्भात केलेल्या शिफारशी वसाहतवाद, शेतजमिनींचे बांधकाम इ. सारख्या उपक्रमांनाही समान प्रमाणात लागू होतात. अशी शिफारस करण्यात आली होती की, पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या

तरतुदींनुसार अधिसूचित क्षेत्र, ज्यासाठी अधिसूचनेची मुदत संपली आहे अशा क्षेत्रांसह, वसाहतीकरण, शेतजमिनीचे बांधकाम आणि इतर बांधकाम उपक्रमांसाठी प्रतिबंधित क्षेत्र म्हणून मानले जाऊ शकते. सार्वजनिक हितासाठी आणि या न्यायालयाकडून परवानगी घेतल्यानंतरच प्रतिबंधित क्षेत्रात अशा उपक्रमांना परवानगी दिली जावी.

५३. तरीही सेंट्रल एम्पावर्ड कमेटी (सी. ई. सी.) ने आणखी एक अहवाल सादर करणे आवश्यक होते, जो त्यांनी दिनांक २८ ऑगस्ट २००८ रोजी सादर केला. सदर अहवालात असे नमूद करण्यात आले होते की, हरियाणा राज्याच्या अधिकाऱ्यांसमवेत बैठक घेण्यात आली होती आणि द्विस्तरीय दृष्टीकोन सुचवण्यात आला होता. पहिली पायरी म्हणजे अरवली डोंगररांगांमध्ये खाणकाम, वसाहतीकरण इ. होत असलेली क्षेत्रे ओळखणे, परंतु या न्यायालयाच्या विविध अधिनियमांद्वारे आणि आदेशांद्वारे त्या भागात अशा उपक्रमांना प्रतिबंधित किंवा नियमित केले जाते. यामध्ये पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार अधिसूचित केलेल्या क्षेत्रांचा समावेश असेल. दुसरी पायरी म्हणजे अरवली डोंगररांगांमध्ये खाणकाम, वसाहतीकरण आणि इतर बिगर-वनीकरण उपक्रमांच्या संदर्भात व्यापक तत्त्वे आणि मार्गदर्शक तत्त्वे तयार करणे, जी इतर गोष्टींबरोबरच स्वतंत्र सनियंत्रण यंत्रणा प्रदान करेल. सर्वसाधारणपणे, केवळ अशा बिगर-वनीकरण उपक्रमांना परवानगी दिली जाईल, जी अत्यंत आवश्यक आणि अपरिहार्य आहेत आणि सार्वजनिक हिताच्या आहेत.

५४. वर नमूद केल्याप्रमाणे, प्रतिबंधित क्षेत्रांची ओळख पटवण्याची प्रक्रिया आणि कार्यपद्धती, पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या (पी एल पी) कायद्यांतर्गत बंद क्षेत्रांसह स्थूल योजना (मॅक्रो प्लॅन) तयार करणे आणि या न्यायालयाच्या आदेशांचे उल्लंघन झाले आहे अशा इतर क्षेत्रांमध्ये तसेच खाणकाम आणि वसाहतीकरणासाठी वन (संवर्धन)

कायदा, १९८० च्या तरतुदींचा तपशील देण्यासाठी बैठक आयोजित करण्यात आली होती. असा निर्णय घेण्यात आला की, हे सर्व या न्यायालयासमोर विचारार्थ आणि मंजुरीसाठी ठेवले जाईल. असेही प्रस्तावित केले आहे की, प्रतिबंधित क्षेत्रांचे आवश्यक नकाशे तयार केल्यानंतर, स्थूल योजना (मॅक्रो प्लॅन) आणि ओळख पूर्ण झाल्यानंतर, योग्य निर्देशांसाठी या न्यायालयासमोर तपशीलवार प्रस्ताव ठेवला जाईल. कोणत्याही प्रतिबंधित क्षेत्रात आणि या न्यायालयाच्या आदेशांचे आणि कायद्याच्या तरतुदींचे उल्लंघन करून सुरू असलेल्या बिगर-वनीकरण उपक्रमांना राज्य सरकार तात्काळ बंद करेल, अशी अपेक्षा होती.

५५. हरियाणातील अरवली डोंगररांगांच्या संदर्भात जमीन-वापराचे नकाशे आणि स्थूल योजना (मॅक्रो प्लॅन) दाखल करण्यासाठी या न्यायालयाने जारी केलेल्या निर्देशांनुसार दिनांक १३ नोव्हेंबर २००८ रोजी सी. ई. सी. ने आणखी एक अहवाल सादर केला. अहवाल बराच तपशीलवार असला तरी, आमच्यासाठी चिंतेची बाब म्हणजे उपग्रह प्रतिमांवर अधोरेखित केलेल्या अनंगपूर गावाच्या महसुली नकाशावरून असे दिसून आले आहे की, पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या (पी एल पी) तरतुदींनुसार बंद असलेल्या भागात मोठ्या संख्येने वसाहती, शेत-घरे आणि खाणी होत्या. प्रमुख उल्लंघनकर्त्यांपैकी एक अर्जदार (कांत एन्क्लेव्ह) होता ज्याने दिनांक १४ मे २००८ च्या या न्यायालयाच्या आदेशांचे उल्लंघन केले होते (या न्यायालयाच्या निर्णयावर थोड्या वेळाने चर्चा केली जाईल). अहवालात असेही नमूद करण्यात आले आहे की पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार बंद केलेल्या भागांचा मोठ्या प्रमाणात बेकायदेशीरपणे वापर बेकायदेशीर खाजगी फायद्यासाठी केला गेला आणि पर्यावरण कायद्यांचे आणि या न्यायालयाच्या आदेशांचे उघड उल्लंघन केले गेले. संबंधित अधिकाऱ्यांच्या सक्रिय संगनमत आणि पाठिंब्याशिवाय हे घडू शकले नसते, असेही सुचविण्यात आले होते . असेही नमूद

करण्यात आले आहे की, या भागातील जल पातळी झपाट्याने कमी होत आहे आणि ती आधीच 'भूजल छाया प्रदेश (डार्क झोन फॉर ग्राउंड वाटर)' म्हणून चिन्हांकित करण्यात आली आहे. काहीशी चिंताजनक स्थितिविशेष लक्षात घेता, सी. ई. सी. ने अशी शिफारस केली होती की, कांत एन्क्लेव्हसारख्या पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार बंद असलेल्या भागात बेकायदेशीरपणे बांधण्यात आलेल्या वसाहती, फार्म हाऊस, बँक्वेट हॉल आणि इतर इमारती पाडण्यात याव्यात.

५६. आणखी एक अहवाल (शेवटचा ज्याशी आम्ही संबंधित आहोत तो) सी. ई. सी. ने दिनांक १५ जानेवारी २००९ रोजी सादर केला. या अहवालात असे म्हटले गेले आहे की, सर्व भू-सुधारित गावांच्या नकाशांवर संबंधित उपग्रह प्रतिमांसह सुपर-इम्पॉझिंगचे काम पूर्ण झाले आहे. याव्यतिरिक्त, गावनिहाय जमीन वापराचे नकाशे तयार करण्यात आले होते. यामध्ये तीन घटकांचा समावेश होता, म्हणजे उपग्रह प्रतिमा, स्कॅन केलेले गावांचे नकाशे आणि पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार अधिसूचित क्षेत्रांच्या चिन्हांसह उपग्रह प्रतिमांवर सुपर-इम्पोस्ड गावांचे नकाशे.

५७. वरील आधारावरून असे लक्षात आले की, मोठ्या संख्येने वसाहती, इमारती, मेजवानी सभागृहे, शेतगृहे, अभियांत्रिकी महाविद्यालये, शाळा, आश्रम इ. पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार अधिसूचित केलेल्या भागात किंवा वनक्षेत्र असलेल्या भागात आहेत. सीईसीने असे मत व्यक्त केले की, वरील बेकायदेशीर बांधकामे पाडणे आणि अशा भागांचे (कांत एन्क्लेव्हसह) पुनर्वसन हरियाणा राज्याने कालबद्ध पद्धतीने हाती घेतले पाहिजे आणि अशा जमिनीची विक्री किंवा खरेदी करण्यास परवानगी दिली जाऊ नये आणि अशा भागात बिगर-वनीकरण वापरासाठी यापूर्वी दिलेली परवानगी, जर असेल, तर ती त्वरित रद्द करण्यात यावी. हरियाणा राज्याने असे सुचवले होते की,

मोठ्या प्रमाणात पडझड केल्यामुळे कायदा आणि सुव्यवस्थेचा गंभीर प्रश्न निर्माण होऊ शकतो, परंतु सी. ई. सी. ने याला सहमती दर्शवली नाही. तथापि, सी. ई. सी. ने पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार अधिसूचित क्षेत्र आणि हरियाणा नगर विकास प्राधिकरण क्षेत्रांमध्ये येणाऱ्या इतर वन क्षेत्रांना नियमाधीन करण्याची शिफारस केली आहे, जी पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार अधिसूचित क्षेत्रांमधील इमारती आणि संरचना पाडण्यासाठी आणि अशा क्षेत्रांचे पुनर्वसन करण्यासाठी प्रभावी पावले उचलण्याच्या अधीन आहे.

५८. दिनांक १५ जानेवारी २००९ रोजी सी. ई. सी. ने दिलेल्या अहवालाला उत्तर म्हणून हरियाणा राज्याने दिनांक १५ मार्च २००९ रोजी राज्याचे मुख्य सचिव श्री धरम वीर यांच्यामार्फत एम.सी. मेहता वि. युनियन ऑफ इंडिया.[११] **[११ एम.सी. मेहता वि. युनियन ऑफ इंडिया, (२००४) १२ एस एस सी ११८]** या प्रकरणात प्रतिज्ञापत्र दाखल केले. प्रतिज्ञापत्रात असे नमूद करण्यात आले आहे की, फरिदाबाद महानगरपालिकेचा संबंध आहे तोपर्यंत, या न्यायालयाने दिनांक १३ मे १९९८ रोजी दिलेल्या आदेशाच्या पार्श्वभूमीवर, लागू असलेल्या कायद्यानुसार योग्य परवानगी घेऊन इमारती उभारणे बेकायदेशीर असल्याचे म्हटले जाऊ शकत नाही. प्रथमदर्शनी, हे चुकीचे आहे, कारण या न्यायालयाने जर परवानगी दिली असेल, तर केवळ झोपड्या बांधण्याची, इमारतींची नाही. प्रादेशिक व नगर रचना विभागाबाबत असे सांगण्यात आले होते की, कांत एन्क्लेव्हला हरियाणा विकास आणि शहरी क्षेत्र नियमन कायदा, १९७५ च्या कलम २३ अंतर्गत दिनांक १८ एप्रिल १९८४ रोजी सूट देण्यात आली होती आणि त्यामुळे वरील सवलतीच्या अनुषंगाने निर्माण झालेली बांधकामे अस्तित्वात राहू दिली गेली तर ते न्यायाच्या हिताचे ठरेल. दिनांक

१८ ऑगस्ट १९९२ रोजीची अधिसूचना आणि या न्यायालयाच्या इतर आदेशांकडे सोयीस्करपणे दुर्लक्ष करण्यात आले.

५९. नगर आणि प्रादेशिक नियोजन विभागाच्या मुख्य नगररचनाकारांनी दिनांक २५ ऑक्टोबर २०१० रोजी प्रतिज्ञापत्र दाखल केले होते. प्रतिज्ञापत्रात असे नमूद करण्यात आले होते की, फरिदाबादसाठीचा विकास आराखडा पंजाब अनुसूचित मार्ग तथा नियंत्रित क्षेत्र (अनियमित विकासावर मर्यादा) अधिनियम १९६३ (पंजाब शेड्यूल रोड्स एंड कंट्रोल्ड एरिया रेस्ट्रिक्शन्स ऑफ अनरेगुलेटेड डेव्हलपमेंट ऍक्ट १९६३), नुसार तयार करण्यात आला होता आणि अंतिम विकास आराखडा एन. सी. आर. नियोजन मंडळ कायदा, १९८५ च्या अनुषंगाने १९९१ मध्ये प्रकाशित करण्यात आला होता. विकास योजनांमध्ये, इतर गोष्टींबरोबरच, निवासी, व्यावसायिक, औद्योगिक, सार्वजनिक आणि निम-सार्वजनिक वापरासाठी, शेती, मोकळी (खुल्या) जागा इत्यादींसाठी वापरली जाणारी क्षेत्रे प्रदान केली गेली. याव्यतिरिक्त, असे नमूद करण्यात आले आहे की, हरियाणा विकास आणि शहरी क्षेत्र नियमन कायदा, १९७५ च्या कलम २३ अंतर्गत कांत एन्क्लेव्हला सूट देण्यात आली होती. हे लक्षात घेता, हरियाणा राज्याने वन विभागाच्या माध्यमातून पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या (पी एल पी) कलम ४ अंतर्गत अधिसूचना प्रकाशित करायला नको होती, ज्यात अंतिम विकास योजनेत शहरीकरणासाठी आधीच राखून ठेवलेल्या क्षेत्राचा समावेश होता. पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाअंतर्गत जारी केलेल्या अधिसूचनेतून अर्जदाराच्या जमिनीला वगळण्यासाठी प्रादेशिक व नगर रचना विभागाने पावले उचलली आहेत आणि याबाबत पाठपुरावा देखील करण्यात आला आहे, असे सांगण्यात आले. मात्र, प्रादेशिक व नगर रचना विभागाच्या अथक प्रयत्नांनंतरही अर्जदाराच्या मालकीची जमीन अधिसूचित करण्यात आली नाही, या वस्तुस्थितीबाबत प्रतिज्ञापत्रात मौन बाळगले आहे.

प्रतिज्ञापत्रात असे नमूद करण्यात आले होते की, दिनांक १३ मे १९९८ रोजी या न्यायालयाने दिलेल्या आदेशानुसार नगर आणि प्रादेशिक नियोजन विभागाने बांधकाम योजनांना मंजुरी दिली होती आणि दिनांक २३ डिसेंबर २००४ रोजी अंशतः पूर्णतेची प्रमाणपत्रेही जारी केली होती. ही सर्व तथ्ये लक्षात घेऊन तसेच हरियाणा राज्याच्या मुख्य सचिवांनी दाखल केलेल्या प्रतिज्ञापत्राच्या दृष्टीने, हरियाणा डेव्हलपमेंट अँड रेग्युलेशन ऑफ अर्बन एरिया ऍक्ट, १९७५ च्या तरतुदींनुसार देण्यात आलेल्या सवलतीच्या अनुषंगाने निर्माण झालेल्या बांधकामांना अस्तित्वात राहण्याची परवानगी दिली जाऊ शकते, हे न्यायाच्या हिताचे ठरेल. या न्यायालयाकडून अंतिम निर्णय घेतला जाऊ शकतो आणि या प्रकरणावर या न्यायालयाने दिलेल्या निर्देशांचे राज्य सरकार पालन करेल, असे सादर करण्यात आले.

वसाहतीकरणाचा आणखी एक प्रयत्न नाकारला गेला आहे .

६०. या न्यायालयाची अनेक पत्रे, अहवाल आणि निर्णयांवर समाधान न झाल्याने, अर्जदाराने अनंगपूर गावातील ९ ते १६ क्रमांकाच्या खसरा या त्याच्या मालकीच्या जमिनीत वसाहतीकरण आणि बांधकाम उपक्रम पुढे नेण्यासाठी आणखी एक आघाडी उघडली. अर्जदाराने १९८५ च्या रिट याचिका (डब्ल्यू. पी.) क्रमांक ४६७७ मध्ये (एम. सी. मेहता विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया) २००५ चा अंतर्वादिक अर्ज (आय. ए.) क्रमांक १९०१ दाखल केला. या अर्जात, अर्जदाराने असे सादर केले होते की अनंगपूर गावातील ९ ते १६ क्रमांकाच्या खसराचा तो एकमेव ताबेदार होता, ज्याने तो साधिकार मालकांकडून खरेदी केला होता. कांत एन्क्लेव्ह नावाचा प्रकल्प उभारण्यासाठी अर्जदाराला हरियाणा विकास आणि नागरी क्षेत्र नियमन अधिनियम १९७५ (हरियाणा डेव्हलपमेंट अँड रेग्युलेशन ऑफ अर्बन एरिया ॲक्ट, १९७५) च्या कलम २३ अंतर्गत सूट देण्यात आल्याचे सांगण्यात आले. दिनांक १७ एप्रिल १९८४ रोजी ही सूट देण्यात आली होती. याचिकाकर्त्याने जमिनीवरील

विकास कामे करण्यासाठी आणि हाती घेण्यासाठी ५० कोटींहून अधिक खर्च केल्याचे सांगण्यात आले. याव्यतिरिक्त, अर्जदाराने संभाव्य खरेदीदारांना १५०० भूखंड विकले किंवा आरक्षित केले किंवा वाटप केले होते, ज्यापैकी सुमारे ४५०-५०० प्रकरणांमध्ये, अभिहस्तांतरण विलेख आधीच अंमलात आणली गेली होती आणि संबंधित अधिकाऱ्यांकडे नोंदणी केली गेली होती. या न्यायालयाचे निर्णय खाण-केंद्रित होते आणि वन विभागाच्या अधिकाऱ्यांनी त्यांचा चुकीचा अर्थ लावला होता, असे सादर करण्यात आले. परिणामी, वन विभागाने दिनांक ३१ जानेवारी २००५ रोजी फरिदाबादच्या जिल्हा नगर रचनाकाराला संसूचना जारी केली होती की, अर्जदाराची जमीन पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार बंद क्षेत्र आहे आणि त्यामुळे जमिनीचा बिगर-वन वापर प्रतिबंधित आहे. या संप्रेषणाचा परिणाम म्हणून, जिल्हा नगर नियोजकाने कांत एन्क्लेव्हच्या भूखंड धारकांच्या बांधकाम योजनांना मंजुरी देण्यास किंवा यापूर्वी मंजूर केलेल्या मंजुरी किंवा मंजुरीच्या संदर्भात आधीच पूर्ण झालेल्या इमारतींच्या संदर्भात पूर्णता प्रमाणपत्रे देण्यास नकार दिला.

६१. या आधारावर, अर्जामध्ये असे प्रतिपादन करण्यात आले होते की हे न्यायालय या संदर्भात योग्य निर्देश जारी करू शकते की विषय क्षेत्रात केवळ खाणकाम प्रतिबंधित आहे आणि या न्यायालयाच्या आदेशांमुळे अर्जदाराने त्याच्या प्रकल्पात केलेल्या बांधकाम उपक्रमांवर परिणाम होत नाही, ज्याची परवानगी या न्यायालयाच्या दिनांक १३ मे १९९८ च्या आदेशाने दिली आहे. भूखंडांच्या नोंदणीला परवानगी देण्यासाठी आणि बांधकाम आराखड्यांना मंजुरी देण्यासाठी तसेच परिपूर्ती प्रमाणपत्र जारी करण्यासाठी राज्य सरकारला निर्देश दिले जावेत, अशी प्रार्थना करण्यात आली.

६२. दिनांक २४ जुलै २००६ रोजी दिलेल्या आदेशानुसार, या न्यायालयाने हरियाणाच्या मुख्य सचिवांना २००५ च्या अंतर्वादिक अर्ज (आय. ए.) क्रमांक १९०१ च्या

अर्जाला उत्तर म्हणून प्रतिज्ञापत्र दाखल करण्याचे निर्देश दिले. मुख्य सचिव प्रेम प्रशांत, आय. ए. एस. यांनी दिनांक १० सप्टेंबर २००६ रोजी तपशीलवार प्रतिज्ञापत्र दाखल केले होते, ज्यामध्ये असे म्हटले होते की, पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार दिनांक १८ ऑगस्ट १९९२ रोजी जारी करण्यात आलेल्या अधिसूचनेत अनंगपूर गावातील ९ ते १६ या खसरा क्रमांकाचा समावेश आहे, म्हणजे अर्जदाराच्या मालकीची जमीन. तेव्हापासून ही जमीन वन म्हणून मानली जात होती आणि सरकारी अभिलेखांमध्ये वनांच्या यादीतही तिचा समावेश होता, असे स्पष्टपणे नमूद करण्यात आले होते. वन विभागाने १९९५ च्या रिट याचिका (डब्ल्यू. पी.) क्रमांक २०२ मध्ये दाखल केलेल्या प्रतिज्ञापत्राचा देखील संदर्भ देण्यात आला होता की, हे क्षेत्र वन म्हणून दर्शविले गेले होते आणि वन (संवर्धन) कायदा, १९८० च्या तरतुदी लागू होतील. प्रतिज्ञापत्रात या न्यायालयाने दिनांक १२ डिसेंबर १९९६ रोजी पारित केलेल्या आदेशाचा देखील उल्लेख केला आहे की 'वन' हा शब्द शब्दकोषातील अर्थाने समजून घ्यावा लागेल आणि मालकीची पर्वा न करता सरकारी नोंदींमध्ये वन म्हणून मानले जाणारे कोणतेही क्षेत्र वन असेल. या संदर्भात दिनांक १८ मार्च २००४ रोजी या न्यायालयाने दिलेल्या निर्णयाचा संदर्भही देण्यात आला.

६३. प्रतिज्ञापत्रात पुढे म्हटले आहे की प्रधान मुख्य वनसंरक्षकांनी दिनांक २७ जानेवारी २००६ रोजी नगर आणि प्रादेशिक नियोजन विभागाच्या संचालकांना पत्राद्वारे कळवले होते की अर्जदाराची अनंगपूर गावातील ९ ते १६ क्रमांकाची खसरा जमीन पीएलपी कायद्याच्या कलम ४ अंतर्गत अधिसूचित केली आहे. त्यामुळे दिनांक १८ मार्च २००४ रोजी या न्यायालयाने दिलेल्या आदेशांच्या पार्श्वभूमीवर वरील भागाला वन मानले गेले. अर्जदाराने वनविभागाकडे वनीकरण नसलेल्या वापरासाठी वनजमीन वळवण्याचा कोणताही प्रस्ताव कधीही सादर न केल्यामुळे, संचालक, नगर आणि प्रादेशिक नियोजन

यांनी दिनांक २७ जून २००६ रोजी पत्राद्वारे अर्जदाराला वन (संवर्धन) कायदा, १९८० च्या तरतुदींनुसार अनंगपूर गावातील खसरा क्रमांक ९ ते १६ मधील वनजमीन वनीकरण नसलेल्या वापरासाठी वळवण्याची मागणी करण्यास सांगितले होते.

६४. हा अर्ज या न्यायालयाने विचारार्थ घेतला आणि दिनांक १४ मे २००८ रोजी दिलेल्या निकाल आणि आदेशाद्वारे हा अर्ज फेटाळण्यात आला.[१२] **[१२ एम.सी. मेहता वि. युनियन ऑफ इंडिया, (२००८) १७ एस एस सी २९४]** या न्यायालयाच्या तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने नोंदवले की हे आव्हान खरोखरच दिनांक ३१ जानेवारी २००५ रोजीच्या पत्रव्यवहाराला होते. या न्यायालयाने वेळोवेळी दिलेल्या निर्णयांचा विचार करताना, तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने नमूद केले की भूखंड विकसित करणे आणि त्यावर बांधकाम करणे हे एखाद्या क्षेत्राची (निष्कासन) सफाई करणे किंवा त्याचे विभाजन करणे ठरेल आणि ते दिनांक १८ ऑगस्ट १९९२ च्या अधिसूचनेतील प्रतिबंधाचे उल्लंघन असेल.

अहवालाच्या परिच्छेद १२ मध्ये असे म्हटले आहेः

"कलम ४ अंतर्गत अधिसूचना लक्षात घेता, जेव्हा जमीन (निष्कासन) सफाई करणे किंवा त्याचे विभाजन करणे याला परवानगी नाही, ते स्वतःच नवीन बांधकामापासून (एसआयसी.) प्रतिबंधित आहे, कारण बांधकाम केवळ एखादे क्षेत्र/जमीन निष्कासन करणे आणि तोडणे झाल्यासच होऊ शकते. १९९२ च्या अधिसूचनेत ही बंदी स्पष्टपणे नमूद करण्यात आली आहे. अर्जदारांनी खंड (जी) वर दिलेला भर स्पष्टपणे चुकीचा आहे, कारण खंड (जी) मध्ये परवानगी दिलेली अनुज्ञेय कृती अशा कोणत्याही क्षेत्राच्या हद्दीतील किंवा परिसरातील शहर आणि गावांतील रहिवाशांच्या बाजूने आहे. येथे मान्य केलेले प्रकरण असे आहे की, अर्जदारांनी प्रश्नाधीन भागात भूखंड विकसित केले आहेत आणि ते अशा व्यक्तींना विकले आहेत जे अशा निर्दिष्ट निवासक्षेत्रातील शहरे आणि गावांचे रहिवासी नाहीत, परंतु

देशभरातील किंवा बाहेरील कोणीही असू शकतात आणि म्हणून कलम ४ चा खंड (जी) लागू होत नाही. भूखंड विकसित करणे आणि नंतर त्यावर बांधकाम करणे म्हणजे एखाद्या क्षेत्राची किंवा जमिनीची (निष्कासन)सफाई करणे किंवा त्याचे विभाजन करणे होय."

६५. या न्यायालयाने केंद्रीय भूजल मंडळाचा दृष्टिकोन देखील लक्षात घेतला की अनंगपूर गावातील प्रश्नाधीन क्षेत्र भूजलाची अत्यंत अनिश्चित स्थिती म्हणून अधिसूचित केले गेले आहे आणि तेथे पुरेशा पाणी साठ्याशिवाय कोणत्याही बांधकाम क्रियाकलापांवर नकारात्मक परिणाम होईल.फरीदाबादमध्ये भूजल पातळी आधीच गंभीर टप्प्यावर असल्याचेही नमूद करण्यात आले.

६६. दिनांक १४ मे २००८ रोजी या न्यायालयाने दिलेल्या निर्णयाला अंतिम स्वरूप प्राप्त झाले आणि अर्जदाराने सादर केलेल्या सर्व याचिकांचा या न्यायालयाच्या तीन विद्वान न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने योग्य विचार केला आणि त्या फेटाळल्या. पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार जारी केलेल्या अधिसूचनेचे उल्लंघन करून अर्जदार अनंगपूर गावातील खसरा क्रमांक ९ ते १६ या अधिसूचित जमिनीवर कोणतेही बांधकाम करू शकतो की नाही हा मुद्दा यापूर्वी चर्चेसाठी खुला नव्हता आणि कोणत्याही परिस्थितीत आता पुढील चर्चेसाठी किंवा तपासणीसाठी खुला नाही.

एक कथित विसंगत टिप्पणी

६७. पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार बंद केलेल्या क्षेत्रांच्या स्थितीचा मुद्दा बी. एस. संधू विरुद्ध भारत सरकार आणि इतरांमध्ये विचारार्थ आला.[१३] **[१३(२०१४)१२ एस एस सी १७२]** या प्रकरणात, पंजाबमधील रोपड़ जिल्ह्यातील करोरण गावातील सुमारे ३,७०० एकर जमीन पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार अधिसूचित करण्यात आली होती. असे असूनही, फॉरेस्ट हिल गोल्फ अँड कंट्री क्लबची

स्थापना बंदिस्त जमिनीवर करण्यात आली होती आणि पर्यावरण आणि वन कायद्यांचे तसेच दिनांक १२ डिसेंबर १९९६ रोजी या न्यायालयाने दिलेल्या आदेशांचे उघड उल्लंघन करून ती विकसित केली जात होती.

६८. केवळ पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार अधिसूचना जारी करण्यात आली होती, त्यामुळे बंद केलेली जमीन 'वनजमीन' बनत नाही, असा युक्तिवाद करण्यासाठी अर्जदाराच्या विद्वान वकिलाने या निर्णयावर खूप भर दिला. हाच युक्तिवाद कंट्री क्लब (संधू) च्या मालक/व्यवस्थापकीय संचालकांनी पंजाब आणि हरियाणा उच्च न्यायालयात उपस्थित केला होता. असे सादर करण्यात आले होते की, त्यांची जमीन खासगी होती आणि भारतीय वन कायदा, १९२७ च्या कलम ३५ अंतर्गत औपचारिक अधिसूचनेशिवाय ती वनजमीन मानली जाऊ शकत नाही .

६९. पंजाब राज्यानुसार, दिनांक १२ डिसेंबर १९९६ रोजी या न्यायालयाने दिलेल्या आदेशानुसार एक तज्ञ समिती स्थापन करण्यात आली होती आणि या तज्ञ समितीने आपल्या अहवालात करोरण गावाचे संपूर्ण क्षेत्र वनक्षेत्र म्हणून समाविष्ट केले होते. पंजाब आणि हरियाणा उच्च न्यायालयाने संधूने केलेला युक्तिवाद फेटाळला आणि त्यामुळे या न्यायालयाने निर्णय दिलेल्या अपीलांचा उदय झाला.

७०. या न्यायालयाने नमूद केले की पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार जारी केलेल्या अधिसूचनेमुळे करोरण गावातील जमीन वन विभागाच्या नियंत्रणाखाली जमीन म्हणून नोंदवली गेली आणि त्यामुळे वनजमीन नोंदवली गेली. दुसऱ्या शब्दांत, करोरण गावातील संपूर्ण जमीन वनजमीन आहे या निष्कर्षाचा आधार हा होता की ही जमीन पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार बंदिस्त करण्यात आली होती आणि त्यामुळे ती वनजमीन होती. परिणामी, पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या

तरतुदींनुसार अधिसूचित केलेली जमीन वनजमीन आहे की नाही हा या न्यायालयाने ठरवायचा पहिला प्रश्न होता.

७१. या न्यायालयाने असे मत मांडले की पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमांतर्गत बंद भागात प्रतिबंधित उपक्रम असे आहेत जे सामान्यतः जंगलात केले जात नाहीत. शेती करणे, मेंढ्या आणि शेळ्यांचे कुरण, शहरे आणि गावांतील रहिवाशांनी इमारती बांधणे, गुरांचे संगोपन, कुरणपालन किंवा संगोपन यासारख्या उपक्रमांचा संदर्भ देण्यात आला. त्यामुळे बंदिस्त जमीन वनजमीन होऊ शकत नाही. या न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदवले की पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार अधिसूचित केलेली जमीन वनजमीन असू शकते किंवा असू शकत नाही आणि आणि उच्च न्यायालयाचा बंद जमीन ही वनजमीन असल्याचा निर्णय कायद्यात अजिबात योग्य नाही. उच्च न्यायालय 'वन' आणि 'वनजमीन' याचा अर्थ तसेच **'गोडावर्मन'** प्रकरणातील या न्यायालयाचा निर्णय (दिनांक १२ डिसेंबर १९९६ रोजी दिलेला निर्णय) योग्यरित्या समजून घेण्यात अपयशी ठरले, असे मत मांडण्यात आले.

७२. असेही मत मांडण्यात आले की, दिनांक २५ ऑक्टोबर १९८० रोजी वन (संवर्धन) कायदा, १९८० लागू झाल्यापासून उच्च न्यायालयाला संधूची जमीन, तिचे वर्गीकरण किंवा मालकी विचारात न घेता, त्या तारखेपर्यंत वनजमीन आहे की नाही हे ठरवावे लागले. उच्च न्यायालयाने दिनांक २५ ऑक्टोबर १९८० रोजी संधूची जमीन केवळ पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या तरतुदी आणि वन विभागाच्या अभिलेखच नव्हे तर वनजमीन असल्याचे दर्शविणाऱ्या सरकारी अभिलेख तपासायला हवे होते, कारण पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार जमीन बंद करण्यात आली होती.

७३. या न्यायालयाने एम. सी. मेहता [१४] [१५] **[१४(२००४)१२ एस एस सी ११८] [१५(२००८)१७ एस एस सी २९४]** मध्ये दिलेल्या दोन निर्णयांचे परीक्षण केले. हे निर्णय हरियाणा राज्यातील अरवली टेकड्यांशी संबंधित आहेत या आधारावर वेगळे करण्यात आले आणि पुढे असे म्हटले गेले की राज्य वन विभाग बंद क्षेत्राला प्रत्यक्षात आणि कायद्याने वन म्हणून पाहत आहे आणि दर्शवित आहे. परिणामी, वन (संवर्धन) कायदा, १९८० द्वारे अनिवार्य केलेल्या केंद्र सरकारच्या पूर्वपरवानगीशिवाय अशा भागात बिगर-वन उपक्रमांना परवानगी दिली जाऊ शकत नाही. असे नमूद करण्यात आले की, राज्य वन विभागाने या भागांचा वन म्हणून समावेश करण्याच्या आधारावर या न्यायालयाने चौकशी केलेली नाही. पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमांतर्गत जारी केलेल्या अधिसूचनेनुसार केवळ समावेश करून जमीन वनजमीन बनली की नाही यावरही या न्यायालयाने विचार केला नाही. दुसरीकडे, चर्चा सुरू असलेल्या प्रकरणात पंजाब सरकारने म्हटले होते की, करोरण गावाची संपूर्ण जमीन वन विभागाच्या नोंदींमध्ये वनक्षेत्र म्हणून समाविष्ट करण्याचा आधार हा होता की ही जमीन पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमांतर्गत बंद करण्यात आली होती आणि हा आधार कायद्याने योग्य नव्हता.

७४. या न्यायालयाने एम.सी.मेहता प्रकरणातील आणि गोडावर्मन प्रकरणातील आदेशांचा आवश्यक अभिप्रेत अर्थाने या न्यायालयाने दिलेले निर्णय वेगळे केले आहेत, संधू प्रकरणातील निर्णय अर्जदाराला कशा प्रकारे मदत करू शकतो हे आम्ही पाहणार नाही. संधू प्रकरणातील निर्णय त्याच्या स्वतःच्या तथ्यांपुरता मर्यादित राहिला पाहिजे.

७५.आम्ही टिप्पणी न करता नमूद करू शकतो की पंजाब जमीन संरक्षण कायद्यांतर्गत अधिसूचना जारी करण्याचा उद्देश हे सुनिश्चित करणे आहे की बंदिस्त भागात लागवड, मेंढ्या आणि बकऱ्या चरवणे, इमारती उभारणे, गुरांचे संगोपन, कुरणे पाळणे

किंवा गुरांचे संगोपन करणे यासारखे कोणतेही काम होणार नाही. त्यामुळे, ही अधिसूचना हा स्पष्ट संकेत आहे की अशा बंदिस्त क्षेत्रांना वनजमीन मानले पाहिजे किंवा वनजमीन मानले पाहिजे जेणेकरून अशा आक्षेपार्ह बिगर-वन क्रियाकलाप तेथे केले जाणार नाहीत आणि अशा वनजमिनीचे जतन आणि संरक्षण करण्यासाठी जंगलात सामान्यतः न केल्या जाणाऱ्या क्रियाकलापांना वनजमिनीमध्ये मनाई आहे. पंजाब जमीन संरक्षण कायद्याखालील अधिसूचना जमिनीचे वनजमिनीमध्ये रूपांतर करत नाही परंतु त्याला मान्यता देते किंवा किमान ती तशी मानली जाणे आवश्यक आहे.

७६. भारतीय वन कायदा, १९२७ च्या कलम ३५ (१) च्या तरतुदींचा देखील आपण उल्लेख करू शकतो. हे लागवडीसाठी जमीन विभाजित करणे किंवा साफ करणे, गुरेढोरे चरवणे इत्यादींचा संदर्भ देते आणि खालीलप्रमाणे वाचले :

"३५. विशेष उद्देशांसाठी जंगलांचे संरक्षण.-

(१) राज्य सरकार, अधिकृत राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे, कोणत्याही जंगल किंवा बंजर जमिनीचे नियमन किंवा प्रतिबंध करू शकेल -

(अ) लागवडीसाठी जमीन विभाजित करणे किंवा साफ करणे;

(ब) गुरांची कुरणे चालवणे; किंवा

(क) झाडेझुडपे काढून टाकणे किंवा साफ करणे;

जेव्हा असे नियमन किंवा प्रतिबंध खालीलपैकी कोणत्याही हेतूसाठी आवश्यक असल्याचे दिसून येतेः-

(i) वादळे, वारे, घरंगळत जाणारे दगड, पूर आणि हिमस्खलन यांपासून संरक्षणासाठी;

(ii) कड्यांवर आणि उतारांवर आणि डोंगराळ भागातील दऱ्यांमधील मातीचे संवर्धन करण्यासाठी, भूस्खलन रोखण्यासाठी किंवा दऱ्या आणि प्रवाह तयार होण्यापासून रोखण्यासाठी किंवा जमिनीची धूप होण्यापासून किंवा त्यावर वाळू, दगड किंवा खडी जमा होण्यापासून संरक्षण करण्यासाठी; (iii) झरे, नद्या आणि तलावातील पाणीपुरवठ्याची देखभाल करण्यासाठी;

(iv) रस्ते, पूल, रेल्वे आणि दळणवळणाच्या इतर मार्गांच्या संरक्षणासाठी;

(v) सार्वजनिक आरोग्याच्या संरक्षणासाठी

(2).....

(3) .....".

७७. संधू प्रकरणातील तथ्यांबाबत मान्य झालेल्या व विरोधी असलेल्या एम. सी. मेहता प्रकरणातील आदेशांच्या संचातील भिन्न वैशिष्ट्यांमुळे आम्ही हे आहे तसेच ठेवतो.

फसवे पुनरावलोकन

७८. अरवली टेकड्यांच्या पर्यावरणीय ऱ्हासाशी संबंधित बाबींवर आणि पंजाब जमीन संरक्षण कायद्याच्या तरतुदींनुसार जारी केलेल्या अधिसूचनेच्या परिणामांवर या न्यायालयाने वेळोवेळी स्पष्ट निष्कर्ष काढले असले तरी, अर्जदार या अर्जांवर जोर देत राहिला आणि असा युक्तिवाद करण्याचा प्रयत्न केला की त्याच्या मालकीच्या आणि कांत एन्क्लेव्ह म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या जमिनीवर बांधकाम करण्याचा त्याला अधिकार आहे.या न्यायालयाने निर्णायकपणे निकाली काढलेल्या मुद्द्यांवर अर्जदाराच्या विद्वान वकिलांनी निवेदने दिली होती आणि खरे तर, निवेदने ही केवळ वेळोवेळी केलेल्या आणि नाकारलेल्या निवेदनाची पुनरावृत्ती होती. **दिल्ली प्रशासन वि. गुरदीप सिंग उबन (१६ (२०००) ७ एससीसी २९६)** वर भर देत, अर्जदाराच्या विद्वान वकिलाने ते सादर केले होते की त्यांनी आणि निवासी कल्याण संघटनेने दाखल केलेले अर्ज पूर्णपणे समर्थनीय होते.निर्णयात चर्चा झालेल्या मुद्दा क्रमांक १ चा संदर्भ देण्यात आला. हा मुद्दा पुढीलप्रमाणे आहेः

> दिवाणी अपीलमध्ये आपला खटला हरलेल्या पक्षाला पुनरावलोकन प्रकरणांमध्ये परिचलन प्रक्रियेला बायपास करण्याची आणि दिवाणी अपीलमध्ये स्पष्टीकरण फेरबदल किंवा उक्त आदेश परत बोलावण्यासाठी अर्ज दाखल करण्याची पद्धत स्वीकारण्याची परवानगी दिली जाऊ शकते जेणेकरुन प्रकरणे सूचीबद्ध नसतील. संचलन परंतु लगेच न्यायालयात सूचीबद्ध केले जाऊ शकते?फेरविचार याचिका फेटाळल्यानंतरही असे अर्ज दाखल करता येतील का?अशा परिस्थितीत कोणती प्रक्रिया अवलंबली जाऊ शकते?"

७९. या न्यायालयाने या प्रश्नावर लक्षणीय तपशीलवार विचार केला आणि अर्जांच्या मुळाशी कोणतीही योग्य तपासणी न करता अयोग्य प्रकरणांमध्ये पुनरावलोकन अर्ज दाखल करण्याच्या प्रथेची निंदा केली. अशा फेरविचार याचिका अंदाधुंदपणे दाखल केल्याने न्यायालयाचा वेळ वाया जातो आणि फेरविचार याचिका दाखल करताना काही प्रमाणात गांभीर्य आणि संयम असला पाहिजे, असे नमूद करण्यात आले. या न्यायालयाने या प्रश्नाचे उत्तर खालील प्रकारे दिलेः

> "सुरुवातीला, सर्वोच्च न्यायालयाच्या नियमांच्या एक्स. एल. नियमाच्या संकुचित मर्यादेत प्रकरणे काटेकोरपणे येतात की नाही हे योग्यरित्या तपासल्याशिवाय अपात्र प्रकरणांमध्ये मोठ्या संख्येने फेरविचार अर्ज दाखल करण्याच्या प्रथेचा आपल्याला संदर्भ घ्यावा लागेल. अनेक प्रकरणांमध्ये, हा जवळजवळ दररोजचा अनुभव बनला आहे की पुनरावलोकनाचे अर्ज नियमितपणे यांत्रिकरित्या दाखल केले जातात आणि पुनरावलोकनाची कारणे ही केवळ विशेष रजेच्या कारणांची पुनरुत्पादन आहेत आणि कोणते आधार नियम XL च्या संकुचित मर्यादेत काटेकोरपणे येते याबद्दल कोणतेही संकेत नाहीत. आम्ही या प्रथेचा गंभीरपणे निषेध करतो. जर पक्ष अंदाधुंदपणे फेरविचार याचिका दाखल करत असतील, तर न्यायालयाचा वेळ अनावश्यकपणे वाया जातो, अगदी फेरविचार याचिका सूचीबद्ध असलेल्या कक्षांमध्येही. पुनरावलोकन अर्ज दाखल करताना अधिक काळजी, गांभीर्य आणि संयम आवश्यक आहे.''

८०. हे स्पष्ट करण्यात आले होते की जे महत्त्वाचे आहे ते अर्जाचा सार आहे आणि त्याला दिलेले शीर्षक नाही आणि स्पष्टीकरण किंवा बदल किंवा परत बोलावण्याची आवश्यकता असलेल्या वास्तविक प्रकरणांवर नक्कीच विचार केला जाईल. या न्यायालयाने खालीलप्रमाणे निरीक्षण नोंदवलेः

> "तथापि, आम्हाला असे म्हणून समजून घेतले जाऊ नये की कोणत्याही परिस्थितीत" स्पष्टीकरण बदल "किंवा" परत बोलावण्याचा "अर्ज प्रकरणाच्या पहिल्या निकालानंतर राखण्यायोग्य नाही. आम्ही एवढेच म्हणत आहोत की, एकदा असा अर्ज न्यायालयात सूचीबद्ध झाला की, तो सार्थत: पुनरावलोकनाच्या स्वरूपाचा आहे की नाही आणि तो खर्चासह किंवा खर्चाविना नाकारला जाणार आहे की नाही हे न्यायालय तपासेल किंवा फेरविचार याचिका दाखल करण्यासाठी

परवानगी घेऊन ती मागे घेणे आवश्यक आहे. मुद्दा नंबर १ त्यानुसार ठरवला जातो."

८१. या आधारावर, अर्जदाराच्या विद्वान वकिलाने सादर केले होते की अर्जदाराला योग्य अर्ज हलविण्यास किंवा दाबण्यास कोणताही प्रतिबंध नाही आणि नेमके तेच केले गेले आहे.

८२. आमच्या मते, या न्यायालयाने पारित केलेल्या विविध आदेशांना कोणतेही स्पष्टीकरण किंवा बदल किंवा परत बोलावण्याची आवश्यकता आहे असे दूरवरून सूचित करण्यासाठी या अर्जांमध्ये आमच्यासमोर काहीही नाही. अर्जदारांनी उपस्थित केलेले सर्व मुद्दे या न्यायालयाच्या अनेक खंडपीठांनी एकत्रितपणे विचारात घेतले आहेत आणि ते सर्व एकाच निष्कर्षावर पोहोचले आहेत, म्हणजे अरवली टेकड्यांचा वातावरणीय आणि पर्यावरणीय ऱ्हास थांबला पाहिजे आणि प्रत्येकजण पंजाब जमीन संरक्षण कायद्याच्या तरतुदींनुसार जारी केलेल्या अधिसूचनेच्या अटींना बांधील आहे आणि १८ ऑगस्ट १९९२ रोजीच्या अधिसूचनेनुसार बंद केलेली जमीन वन आहे आणि ती वन म्हणून मानली जावी.

८३. याशिवाय, गुरदीप सिंग उबन प्रकरणात या न्यायालयाने व्यक्त केलेले मत केवळ सुधारणा, स्पष्टीकरण किंवा परत बोलावण्याच्या अर्जांपुरते मर्यादित असू शकत नाही. फेरविचार याचिका हाताळताना अर्जदार आणि न्यायालयावर लादलेल्या कठोरता आणि मर्यादा बाजूला सारण्यासाठी अर्जांना वेगवेगळी नावे देण्याची प्रवृत्ती वाढत आहे. निर्देश, पुन्हा सुनावणी, पुनर्विचार, पुनरावलोकन इ. साठी अर्ज म्हणून अर्ज असू शकतात आणि त्यांचे शीर्षक दिले जाऊ शकते. एखाद्याने केवळ एक कोश उघडावा आणि समतुल्य शब्द शोधावा आणि अर्जाला योग्य नामकरण द्यावे लागेल जेणेकरून तो खुल्या न्यायालयात

आणि त्याच्या गुणवत्तेनुसार विचारात घेतला जाऊ शकेल, उलटपक्षी फेरविचार याचिका म्हणून नाही. आमच्या मते, अर्जाला दिलेल्या नामकरणाचा काहीही परिणाम होत नाही- अर्जाचा सार महत्त्वाचा आहे आणि जर तो सार्थत:, पुनरावलोकनासाठीचा अर्ज असल्याचे आढळून आले तर ते न्यायालयाद्वारे आणि प्रसाराद्वारे हाताळले गेले पाहिजे.

८४. अर्जदाराने दाखल केलेल्या ठोस अर्जांचा विचार करता, आमचे स्पष्ट मत आहे की हे अर्ज दुसरे काही नसून प्रच्छन्न फेरविचार याचिका आहेत आणि या न्यायालयाने दिलेल्या योग्य आदेशाशिवाय ते खुल्या न्यायालयात सुनावणीसाठी सूचीबद्ध केले जाऊ नयेत. ते प्रथम प्रसारित व्हायला हवे होते आणि फेरविचार याचिका म्हणून हाताळायला हवे होते आणि जर संबंधित खंडपीठाला असे वाटत असेल की त्यांची सुनावणी खुल्या न्यायालयात होणे आवश्यक आहे, तरच त्यांना खुल्या न्यायालयात सुनावणीसाठी सूचीबद्ध करायला हवे होते. तथापि, आम्ही या संदर्भात आणखी स्वतःला ताब्यात घेत नाही आहोत कारण आम्ही या अर्जांना गुणवत्तेनुसार हाताळण्याचा प्रस्ताव ठेवतो, त्यांना या न्यायालयाने वेळोवेळी पारित केलेल्या आदेशांचे स्पष्टीकरण, बदल, प्रत्यावाहन, पुनर्विचार इत्यादींसाठीचे अर्ज मानतो.

८५. अर्जदारांचे विद्वान वकील (कांत अँड कंपनी तसेच कांत एन्क्लेव्हच्या निवासी कल्याण संघटना) आणि विद्वान न्यायमित्र यांनी या प्रकरणांमध्ये उद्भवलेल्या विविध मुद्द्यांवर दोन दिवसांत तपशीलवार निवेदने दिली. जरी आमचे असे मत आहे की या न्यायालयाने वेळोवेळी दिलेले अनेक निर्णय लक्षात घेता, अशी निवेदने विद्वान वकिलांद्वारे केल्या जाऊ शकत नाहीत, तरीही, सबमिशन केल्या गेल्यानंतर, आम्ही त्या प्रत्येकाशी व्यवहार करू.

अधिसूचित केलेली जमीन जंगल आहे की जंगल म्हणून मानली जाते?

८६. १८ ऑगस्ट १९९२ रोजी पंजाब जमीन संरक्षण कायद्याच्या तरतुदींनुसार अधिसूचित अनंगपूर गावातील ९ ते १६ क्रमांकाची खासरा जमीन ही वनजमीन नव्हती, हा अर्जदारांच्या वकिलांनी केलेला मुख्य युक्तिवाद आहे. हे निवेदन स्पष्टपणे नाकारले जाऊ शकते.

(i) हरियाणा राज्याचे प्रतिज्ञापत्र

८७. या संदर्भात, आम्ही श्री बनारसी दास, आय. एफ. एस., प्रधान मुख्य वनसंरक्षक, हरियाणा यांच्या प्रतिज्ञापत्राचा संदर्भ घेऊ शकतो. ८ डिसेंबर १९९६ रोजी पर्यावरण जागरूकता मंच विरुद्ध जम्मू आणि काश्मीर राज्यात प्रतिज्ञापत्र दाखल करण्यात आले होते. (१९९६ अ चे १७ डब्ल्यू. पी.नं. १७१) या प्रतिज्ञापत्रात असे म्हटले आहे की हरियाणातील एकूण वनक्षेत्र १९८५-८६ हे १,६८,५४३ हेक्टर होते. यामध्ये पंजाब जमीन संरक्षण कायद्यांतर्गत बंद करण्यात आलेल्या २६,४९९ हेक्टर क्षेत्राचा समावेश आहे. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, १९८५-८६ मध्ये पूर्वी नसेल तर, हरियाणा सरकारच्या प्रधान मुख्य वनसंरक्षकांनी पंजाब जमीन संरक्षण कायद्याच्या तरतुदींनुसार बंदिस्त केलेल्या भागांना वनजमीन समजले आणि मानले. सध्याचा वाद निर्माण होण्यापूर्वीच हे घडले होते. प्रतिज्ञापत्रात पुढे म्हटले आहे की १९९५-९६ मध्ये हरियाणातील एकूण वनक्षेत्र १,५४,७०६ हेक्टर होते आणि त्यात पंजाब जमीन संरक्षण कायद्यांतर्गत बंद केलेल्या ११,५१३ हेक्टर क्षेत्राचा समावेश होता. आमच्यासाठी हे अगदी स्पष्ट आहे की हरियाणा राज्याचा विचार करता, पंजाब जमीन संरक्षण कायद्यांतर्गत बंदिस्त असलेली क्षेत्रे नेहमीच वनजमीन समजली जात होती आणि या प्रकरणात कोणताही वाद निर्माण होण्यापूर्वीच ही स्थिती होती.

८८. या न्यायालयाने दिलेल्या आदेशानुसार २५ फेब्रुवारी १९९७ रोजी श्री. एस. के. माहेश्वरी, आयएएस, वन विभागाचे आयुक्त आणि सचिव यांनी प्रतिज्ञापत्र दाखल केले. गोडवर्मनच्या प्रकरणात प्रतिज्ञापत्र दाखल करण्यात आले होते. असे म्हटले गेले होते की १९०० मध्ये पंजाब जमीन संरक्षण कायदा लागू झाल्यापासून जंगले आणि वनजमीन ओळखण्यासाठी काही कट-ऑफ तारीख आवश्यक होती. ही कट-ऑफ तारीख २५ ऑक्टोबर १९८० म्हणून घेण्यात आली होती, ज्या दिवशी वन (संवर्धन) कायदा, १९८० लागू झाला होता. ही तारीख केवळ सोयीसाठी आणि इतर कोणतेही कारण नसताना घेण्यात आली होती. हे प्रतिज्ञापत्रावरून स्पष्ट होते ज्यात असेही म्हटले आहे की पंजाब जमीन संरक्षण कायद्यांतर्गत बंद केल्याने बंदच्या कालावधीत "जंगले निर्माण होतात", ज्यानंतर ती जमीन आता सरकारी नोंदींमध्ये जंगल म्हणून दर्शविली जात नाही. पंजाब जमीन संरक्षण कायद्यांतर्गत बंदच्या मुदतीदरम्यान बंदिस्त क्षेत्रांना 'जंगल' म्हणून गणले जाते, असा पुनरुच्चार प्रतिज्ञापत्रात करण्यात आला आहे. त्यामुळे १९०० सालापासून वनजमीन ओळखणे हे एक मोठे काम झाले असते आणि अनावश्यक कसरती टाळण्यासाठी २५ ऑक्टोबर १९८० ही अंतिम तारीख घेण्यात आली होती. सरकारी नोंदींमध्ये २५ ऑक्टोबर १९८० रोजी 'वन' म्हणून नोंद न केलेली जमीन कधीही 'वन' बनू शकत नाही किंवा ओळखली जाऊ शकत नाही किंवा मानली जाऊ शकत नाही, असा या प्रतिज्ञापत्राचा अर्थ वाचता किंवा समजता येत नाही. हे खूप दूरगामी ठरेल आणि पंजाब जमीन संरक्षण कायद्याच्या अक्षर आणि हेतूच्या विरोधात जाईल.

८९. हरियाणाचे मुख्य सचिव, आय. ए. एस., प्रेम प्रशांत यांचे प्रतिज्ञापत्र आपल्याला १९८५-८६ आणि २५ ऑक्टोबर १९८० च्या पलीकडे घेऊन जाते. अर्जदारांनी (एम. सी. मेहता) दाखल केलेल्या २००५ च्या आय. ए .नं.१९०१ च्या उत्तरात १० सप्टेंबर

२००६ रोजी दाखल केलेल्या प्रतिज्ञापत्रात प्रेम प्रशांत आपल्याला वन आणि पशुसंवर्धन विभागाच्या माध्यमातून हरियाणा राज्याने १०,१९७० आणि १० नोव्हेंबर १९८० रोजी जारी केलेल्या अधिसूचनांकडे आणि त्यानंतर १६ नोव्हेंबर १९९५ आणि २८ नोव्हेंबर १९९७ रोजी जारी केलेल्या अधिसूचनांकडे परत घेऊन जातात. जरी अशा जमिनी सरकारी नोंदींमध्ये 'वन' म्हणून नोंदवल्या गेल्या नसल्या, तरी वन आणि वनजमीन यांचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्यासाठी अनेक दशकांपासून पंजाब जमीन संरक्षण कायद्याच्या तरतुदींचा वापर त्याअंतर्गत जारी केलेल्या अधिसूचनेद्वारे केला जात आहे, हे नोंदवण्याच्या उद्देशाने हे करण्यात आले होते. हे पंजाब जमीन संरक्षण कायद्याच्या तरतुदी आणि हेतूशी सुसंगत असेल.

९०. हरियाणाचे मुख्य सचिव धरमवीर यांनी १५ जानेवारी २००९ रोजी दाखल केलेल्या प्रतिज्ञापत्रात, एम. सी. मेहता यांच्या १५ जानेवारी २००९ रोजीच्या सी. ई. सी. च्या अहवालाच्या संदर्भात असे सादर करण्यात आले होते की १७ एप्रिल १९८४ नंतर केलेल्या सर्व बांधकामांना (ज्या तारखेला हरियाणा विकास आणि शहरी क्षेत्र नियमन कायदा, १९७५ च्या कलम २३ अंतर्गत अर्जदारांना सूट देण्यात आली होती) अस्तित्वात राहण्याची परवानगी दिली जाऊ शकते. हे प्रतिज्ञापत्र १८ ऑगस्ट १९९२ च्या अधिसूचनेच्या संयोगाने वाचणे आवश्यक आहे आणि जर गंभीर असेल तर असे सूचित करते की १७ एप्रिल १९८४ ते १८ ऑगस्ट १९९२ दरम्यान केलेल्या बांधकामांना अस्तित्वात राहण्याची परवानगी दिली जावी अशी मुख्य सचिवांची इच्छा होती. तथापि, पंजाब जमीन संरक्षण कायद्यांतर्गत बंद असलेली क्षेत्रे ही वन किंवा वनजमीन आहेत याबद्दल श्री धरमवीर यांनीही शंका किंवा नकार दिला नाही. त्यांनी केवळ अर्जदारांना संभाव्य स्थगिती सुचवली.

९१. त्यामुळे हरियाणा सरकारचे मत अगदी स्पष्ट आणि सुसंगत आहे की

पंजाब जमीन संरक्षण कायद्यांतर्गत अधिसूचित केलेली जमीन वनजमीन आहे आणि त्यावर कोणतेही बांधकाम केले जाऊ शकत नाही, परंतु जर काही शिथिलीकरण करायचे असेल तर ते केवळ १७ एप्रिल १९८४ ते १८ ऑगस्ट १९९२ या कालावधीसाठी असावे.

९२. हरियाणा राज्याने मुख्य सचिव किंवा प्रधान मुख्य वनसंरक्षक किंवा वन विभागाचे आयुक्त आणि सचिव यांच्यामार्फत दाखल केलेल्या प्रतिज्ञापत्रांव्यतिरिक्त, आम्हाला माहिती आहे की नगर आणि ग्राम नियोजन विभागाच्या वर्तणुकीद्वारे आणि पत्रव्यवहाराद्वारे ते बंद भागात बांधकामास परवानगी देण्यास खूप उत्सुक होते. आम्हाला खात्री नाही की नगर आणि ग्राम नियोजन विभाग अर्जदारांना मदत करण्यासाठी सातत्याने आपल्या मार्गापासून दूर का जात होता, परंतु कारण काहीही असो, अरवली टेकड्यांच्या पर्यावरणीय ऱ्हासाची शिफारस करण्यात ते स्पष्ट होते.

(ii) या न्यायालयाचे आदेश

९३. हरियाणा राज्याच्या प्रतिज्ञापत्रांव्यतिरिक्त, या न्यायालयाने वेळोवेळी गोदावरी आणि एम. सी. मेहता यांच्या खटल्यात दिलेल्या विविध आदेशांमध्ये हे अगदी स्पष्ट केले आहे की पंजाब जमीन संरक्षण कायद्यांतर्गत बंद असलेली क्षेत्रे ही वन आणि वनजमीन आहेत आणि ती वनजमीन मानली जाणे आवश्यक आहे.

९४. या न्यायालयाचे निर्णय १० मे १९९६ -(१८ एम. सी. मेहता विरुद्ध भारतीय संघ, (१९९६) ८ एस. सी. सी. ४६२) पर्यंत मागे जातात, जेव्हा या न्यायालयाने बडकल तलाव आणि सूरजकुंड या पर्यटनस्थळांपासून ५ कि. मी. च्या परिघामध्ये खाणकाम थांबवून पर्यावरणाचे संरक्षण आणि प्रदूषण नियंत्रित करण्याचा प्रस्ताव मांडला होता.या न्यायालयाने हरियाणा प्रदूषण नियंत्रण मंडळ आणि राष्ट्रीय पर्यावरण अभियांत्रिकी संशोधन संस्थेने तयार केलेल्या अहवालांचा विचार केला.हरियाणा राज्याने या पर्यटनस्थळांपासून ५ कि. मी.

च्या परिघामध्ये खाणकाम करण्यास आधीच बंदी घातली आहे आणि वर नमूद केलेल्या अहवालांचा विचार करून, बडकल तलाव आणि सूरजकुंड या पर्यटनस्थळांच्या २ कि. मी. च्या परिघामध्ये खाणकाम होणार नाही असा निष्कर्ष काढण्यात आला.या परिघाच्या आत येणाऱ्या सर्व खाणी पुन्हा उघडल्या जाणार नाहीत.बडकल तलाव आणि सूरजकुंडच्या ५ किलोमीटरच्या परिघामध्ये यापुढे कोणत्याही प्रकारच्या बांधकामाला परवानगी दिली जाणार नाही आणि सर्व मोकळ्या भागांचे हरित पट्ट्यांमध्ये रूपांतर केले जाईल, असे निर्देश देण्यात आले.विशेष म्हणजे, या न्यायालयाने देखील खालीलप्रमाणे नोंद केलीः

> बडकल तलाव आणि सूरजकुंड हे पावसाळ्यावर अवलंबून असलेले जलसाठे आहेत. आसपासच्या डोंगराळ भागातील नैसर्गिक निचरा आकृतिबंध पावसाळ्यात या जलाशयांचे पोषण करते. या पर्यटनस्थळांच्या आसपासच्या खाणकामामुळे पावसाच्या पाण्याच्या नाल्यांमध्ये व्यत्यय येऊ शकतो ज्यामुळे या जलाशयांची पाण्याची पातळी तसेच पाण्याच्या गुणवत्तेवर वाईट परिणाम होऊ शकतो. खाणकामामुळे जमिनीखालील, खडकांच्या थरात फ्रॅक्चर आणि क्रॅक देखील होऊ शकतात, ज्यामुळे जल स्त्रोत असलेल्या जलचरांना अडथळा निर्माण होऊ शकतो. यामुळे त्या भागातील जलविज्ञान विस्कळीत होऊ शकते."

९५. त्यानंतर १० मे १९९६ रोजीच्या आदेशात ११ ऑक्टोबर १९९६ - (१९ एम. सी. मेहता (बडखल आणि सूरजकुंड तलाव) विरुद्ध भारतीय संघराज्य, (१९९७) ३ एस. सी. सी. ७१५ अ) रोजी अशा प्रकारे सुधारणा करण्यात आली की, आतापासून काही भागात बांधकामाला परवानगी दिली जाणार नाही आणि संपूर्ण बंदी घालण्यात आलेली नाही. बांधकामाची परवानगी मनोरंजनाच्या आणि पर्यटनाच्या उद्देशांसाठी अत्यंत आवश्यक होती आणि इतर कोणत्याही कारणासाठी नव्हती. तथापि, विकसित भागात १० मे १९९६ पूर्वी आधीच विकल्या गेलेल्या किंवा वाटप केलेल्या भूखंडांना सूट देण्यात आली होती (नंतर त्यात बदल करण्यात आला). पुढे ते पुढीलप्रमाणे निर्देशित करण्यात आलेः

बडखल तलाव आणि सूरजकुंडच्या (दिल्ली क्षेत्र वगळता) एक किलोमीटर ते ५ किलोमीटरच्या परिघातील सर्व प्रकारच्या इमारतींशी संबंधित सर्व विकास योजना आणि सर्व प्रकारच्या बांधकामांच्या योजनांना केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ आणि हरियाणा प्रदूषण नियंत्रण मंडळाची पूर्वपरवानगी असेल."

९६. पुढे, जल कर्मचारी व्यवस्थापन मुद्द्यावर, या न्यायालयाने राष्ट्रीय पर्यावरण अभियांत्रिकी संशोधन संस्थेच्या अहवालाचा संदर्भ दिला आणि खालीलप्रमाणे नमूद केलेः

"असे म्हटले आहे...अहवालानुसार सूरजकुंड तलावात पाऊस आणि नैसर्गिक झऱ्यांमधून पाणी साचते. बडखल तलाव हा मातीच्या धरणाच्या बांधकामामुळे तयार झालेला एक बंधारा आहे. या तलावांचे पाणलोट क्षेत्र अहवालासोबत जोडलेल्या आकृतीमध्ये दाखवले आहे. अहवालात स्पष्ट केल्याप्रमाणे जमिनीचा वापर आणि मातीचे प्रकार दर्शवतात की बडखल तलाव आणि सूरजकुंड हे पावसाळ्यावर अवलंबून असलेले जलसाठे आहेत. आसपासच्या डोंगराळ भागातील नैसर्गिक निचरा आकृतिबंध पावसाळ्यात या जलाशयांचे पोषण करते. या पर्यटक रिसॉर्ट्सच्या परिसरात मोठ्या प्रमाणात बांधकाम केल्याने पावसाच्या पाण्याच्या नाल्यांमध्ये व्यत्यय येऊ शकतो ज्यामुळे या जलाशयांची पाण्याची पातळी तसेच पाण्याच्या गुणवत्तेवर वाईट परिणाम होऊ शकतो. यामुळे भूजल स्त्रोत असलेल्या जलचरांमध्येही अडथळा निर्माण होऊ शकतो. या भागातील जलविज्ञान देखील विस्कळीत होऊ शकते."

९७. पाण्याची उपलब्धता किंवा तिच्या कमतरतेबद्दल आपण का बोलत आहोत याचे कारण म्हणजे हरियाणाच्या मुख्यमंत्र्यांनीही ११ जुलै १९९० च्या त्यांच्या आदेशात नमूद केले होते की जलचरांमधून पाण्याची उपलब्धता सर्वात महत्त्वाची आहे आणि कांत एन्क्लेव्हच्या लोकसंख्येसाठी पाणीपुरवठ्याची मागणी करणे पूर्ण करण्यासाठी सखोल स्तरावर उपलब्ध जलचरांचा पूर्णपणे वापर केला जाईल.

९८. पर्यावरण आणि पाण्याच्या उपलब्धतेबाबत या सर्व चिंता व्यक्त करूनही, वस्तुस्थिती अशी आहे की आज बडकल तलाव एकदम कोरडा आहे आणि

'तलावा' मध्ये पाणी नाही. आम्ही विशेषतः पक्षकारांच्या विद्वान वकिलांना तसेच अमायकस क्युरी यांना बडखल तलावाच्या स्थिती बद्दल विचारले आणि आम्हाला स्पष्टपणे सांगण्यात आले होते की आज बडकल तलावात पाणी अजिबात नाही. पर्यावरणाचे नुकसान झाले आहे आणि ते अपरिवर्तनीय असल्याचे दिसते.

९९. या न्यायालयाने १२ डिसेंबर १९९६ रोजी एक अतिशय महत्त्वाचा आदेश दिला होता. (२० टी. एन. गोडावर्मन विरुद्ध भारतीय संघ, (१९९७) २ एस. सी. सी. २६७.) या आदेशाद्वारे, या न्यायालयाने 'वने' आणि 'वनजमीन' असे वर्णन केले जाऊ शकते.या दोन अभिव्यक्तींना त्यांचा शब्दकोश किंवा नैसर्गिक अर्थ दिला गेला पाहिजे आणि जर याचा विचार केला तर, पंजाब जमीन संरक्षण कायद्यांतर्गत खराब झालेली जंगले आणि बंदिस्त जमीन ही वनजमीन आहे यात काही शंका नाही.त्याचप्रमाणे, एम. सी. मेहता प्रकरणात या न्यायालयाने वेळोवेळी दिलेले आदेश उच्चतेने आणि स्पष्ट करतात की अरवली टेकड्यांना पर्यावरणीय ऱ्हासापासून संरक्षण आवश्यक आहे आणि अरवली टेकड्यांच्या पर्यावरणाला कोणतेही नुकसान होणार नाही याची खात्री करण्यासाठी कायद्यांची काटेकोरपणे अंमलबजावणी केली गेली पाहिजे.या न्यायालयाने वेळोवेळी मांडलेली मते आणि निष्कर्षांची स्पष्ट अभिव्यक्ती आणि अनेक प्रसंगी पुनरावृत्ती लक्षात घेता, पंजाब जमीन संरक्षण कायद्यांतर्गत बंदिस्त असलेली क्षेत्रे वनजमीन आहेत आणि तशी समजण्यास पात्र आहेत यात आम्हाला शंका नाही.

१००. १२ डिसेंबर १९९६ रोजी दिलेल्या निर्णयात या न्यायालयाने 'जंगले' असलेल्या क्षेत्रांची ओळख पटवण्याचे निर्देश दिले, मग ते अशा प्रकारे अधिसूचित, मान्यताप्राप्त किंवा कोणत्याही कायद्यांतर्गत वर्गीकृत असले तरीही आणि अशा वनाच्या जमिनीच्या मालकीची पर्वा न करता. याचा परिणाम म्हणून, प्रत्येक राज्य सरकारला, इतर

गोष्टींबरोबरच, पुढील निर्देश देण्यात आलेः

(i) 'जंगले' असलेली क्षेत्रे, ती तशी अधिसूचित, मान्यताप्राप्त किंवा कोणत्याही कायद्यांतर्गत वर्गीकृत केली गेली आहेत की नाही याची पर्वा न करता आणि अशा जंगलाच्या जमिनीच्या मालकीची पर्वा न करता ओळखणे;
(ii) पूर्वीची जंगले असलेली, परंतु खराब झालेली, नष्ट झालेली किंवा साफ केलेली

क्षेत्रे ओळखा

१०१. अरवली टेकड्यांच्या वातावरण आणि पर्यावरणाबाबत या न्यायालयाने चिंता व्यक्त केली असली तरी, हरियाणा राज्याच्या नगर आणि ग्राम नियोजन विभागाने अर्जदारांना दिलेल्या मौन पाठिंब्यामुळे वन विभागाच्या प्रयत्नांना तसेच या न्यायालयाच्या आदेशांना पूर्णपणे धक्का बसला. असे झाले की दिल्ली रिज कर्मचारी व्यवस्थापन मंडळाला २९ नोव्हेंबर २००१ रोजी २००१ चा आय. ए. क्रमांक १७८५ म्हणून अर्ज दाखल करण्यास भाग पाडले गेले, ज्यामध्ये असे म्हटले गेले होते की रिजमधून भूजल काढून घेणे आणि पंप करणे ही गंभीर चिंतेची बाब आहे.त्यामुळे हरियाणा सरकारला रिजच्या हरियाणा बाजूच्या दिल्ली-हरियाणा सीमेपासून ५ कि. मी. च्या परिसरात सर्व खाणकाम आणि भूजल पंप करणे थांबवण्याचे निर्देश देण्यात यावेत, अशी प्रार्थना करण्यात आली. या अर्जाचा परिणाम म्हणून या न्यायालयाने ६ मे २००२ रोजी एक आदेश पारित करून विनंती केल्याप्रमाणे सर्व खाणकाम आणि भूजल पंपिंग थांबवण्याचे निर्देश दिले. या आदेशानंतर २२ जुलै २००२ रोजी या न्यायालयाने आणखी एक आदेश दिला (अहवाल दिलेला नाही) ज्यामध्ये ई. पी. सी. ए. ला अहवाल सादर करण्याची आवश्यकता होती, जो त्याने ९ ऑगस्ट २००२ रोजी केला, ज्याचा परिणाम असा झाला की ६ मे २००२ रोजी दिलेला आदेश पुष्टीसाठी योग्य आहे.

१०२. त्यानंतर, ई. पी. सी. ए. ने केंद्रीय भूजल मंडळाकडून मिळालेल्या माहितीच्या आधारे २१ ऑक्टोबर २००२ रोजी आणखी एक अहवाल दिला की खाणकाम

सुरू होते आणि खाणी भूजल पातळीच्या खाली प्रवर्तन होत्या ज्यामुळे भूजल स्त्रोतांचे शोषण आणि नाश होत होता.

१०३. या न्यायालयाने दिलेल्या आदेशांचे उघडपणे आणि उघडपणे उल्लंघन केल्यामुळे, या न्यायालयाने दिलेल्या आदेशांचे पालन सुनिश्चित करण्यासाठी आणि त्यावर देखरेख ठेवण्यासाठी १७ सप्टेंबर २००२ रोजी केंद्रीय अधिकारप्राप्त समितीची (सी. ई. सी.) स्थापना करण्यात आली. सी. ई. सी. ने वेळोवेळी या न्यायालयाला अहवाल सादर केले. ह्यांची जाहिरात आधीच केली गेली आहे आणि त्यांची पुनरावृत्ती करण्याची गरज नाही.

१०४. १८ मार्च २००४ रोजीच्या आपल्या निर्णयात, या न्यायालयाने या सर्व बाबींचा विचार केला आणि पर्यावरण आणि पर्यावरणाच्या ऱ्हासासह त्यांच्यासमोर उपस्थित केलेल्या सर्व समस्यांकडे लक्ष वेधले.

१०५. पंजाब जमीन संरक्षण कायद्यांतर्गत बंद असलेली क्षेत्रे कोणत्याही प्रकारची 'जंगल' आहेत का या प्रश्नावर या न्यायालयाने विशेषतः स्वतःला संबोधित केले. या न्यायालयाने नमूद केले की हरियाणा राज्याच्या वन विभागाने आपल्या नोंदींमध्ये अशी क्षेत्रे 'वन' म्हणून दर्शविली आहेत आणि अशी क्षेत्रे 'वन' म्हणून मानली आहेत; याच संदर्भात या न्यायालयात प्रलंबित प्रकरणांमध्ये हरियाणा राज्याच्या वतीने प्रतिज्ञापत्रही दाखल करण्यात आले होते; 'वन' आणि 'वनजमीन' हा शब्द या न्यायालयाने १२ डिसेंबर १९९६ रोजी आपल्या आदेशात स्पष्टपणे स्पष्ट केला होता आणि शेवटी हरियाणा सरकारने स्वतः केंद्र सरकारकडे पंजाब जमीन संरक्षणकायद्यांतर्गत अधिसूचनेद्वारे बंदिस्त केलेली जमीन बिगर-वन हेतूंसाठी वळवण्याची परवानगी मागितली होती.त्यामुळे, पंजाब जमीन संरक्षण कायद्यांतर्गत बंद असलेली क्षेत्रे वन नाहीत, असा युक्तिवाद करून हरियाणा राज्य आता हस्तक्षेप करू शकत नाही, असे मत मांडण्यात आले. या न्यायालयाने २००१ च्या आय. ए.

क्रमांक १७८५ चा निपटारा केला आणि ६ मे २००२ रोजी पारित केलेल्या आदेशाला दुजोरा दिला आणि असे म्हटले की पंजाब जमीन संरक्षण कायद्यांतर्गत बंद असलेली क्षेत्रे वन (संवर्धन) कायदा, १९८० च्या तरतुदींनुसार केंद्र सरकारच्या पूर्वपरवानगीशिवाय बिगर-वन हेतूंसाठी वापरली जाऊ शकत नाहीत.

(iii) कांत एन्क्लेव्हची फेरविचार याचिका

१०६. या न्यायालयाने लादलेले निर्बंध लक्षात घेता, जे स्पष्टपणे अर्जदारांना शोभत नव्हते, १९९७ चा आर. पी. क्रमांक ९१४ ही फेरविचार याचिका आर. कांत अँड कंपनीने २६ फेब्रुवारी १९९७ रोजी किंवा सुमारे दाखल केली होती. फेरविचार याचिकेत पी. एल. पी. कायद्यांतर्गत अधिसूचना जारी करण्यात आल्याचे उघड करण्यात आलेले नाही. ही अत्यंत महत्त्वाची वस्तुस्थिती लपवताना, अर्जदाराने बडकल तलाव आणि सूरजकुंडच्या १ कि. मी. च्या पलीकडे परंतु ५ कि. मी. च्या परिघामध्ये केलेल्या बांधकामांच्या संदर्भात केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ किंवा हरियाणा प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडून कोणत्याही परवानगीची आवश्यकता नाही, या संदर्भात ११ ऑक्टोबर १९९६ रोजी या न्यायालयाने दिलेल्या आदेशाचा फेरविचार करण्याची मागणी करण्यात आली होती.

१०७. फेरविचार याचिका १७ मार्च १९९७ रोजी विचारार्थ घेण्यात आली, जेव्हा हे स्पष्ट करण्यात आले की घरांच्या बांधकामाच्या योजना सक्षम प्राधिकरणासमोर दाखल केल्या जाऊ शकतात, जे लागू असलेल्या नियमांनुसार त्यांची तपासणी करू शकतात आणि जर योजना क्रमाने असतील तर पुढील आदेश येईपर्यंत त्या तयार ठेवल्या जाऊ शकतात."या न्यायालयासमोर संपूर्ण तथ्ये ठेवली गेली नसल्यामुळे, तपासणीच्या उद्देशाने संबंधित अधिकाऱ्यांनी केंद्र किंवा राज्य प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडून ना हरकत प्रमाणपत्र सादर करण्याचा आग्रह धरू नये, असा आदेश देण्यात आला.अडीच मजली

इमारती बांधल्या जाऊ शकतात असेही आढळून आले.

१०८. १३ मे १९९८ रोजी न्यायालयाने १७ मार्च १९९७ रोजी पारित केलेल्या आदेशात असे बदल केले की बांधकाम प्रस्तावित असलेल्या काही खाजगी भागात केवळ एक मजली झोपड्या बांधण्यास परवानगी दिली जाऊ शकते आणि मूळ कल्पना केल्याप्रमाणे उंच इमारती बांधल्या जाऊ शकत नाहीत.त्यामुळे, या न्यायालयाने दिलेल्या आदेशांवरून हे अगदी स्पष्ट आहे की पुढील आदेश येईपर्यंत बांधकामास परवानगी नव्हती परंतु त्या योजना तयार केल्या जाऊ शकतात आणि तपासल्या जाऊ शकतात.

१०९. वरील आदेशांचा संदर्भ स्पष्टपणे सूचित करतो की हरियाणा राज्य आणि अर्जदारांना या न्यायालयातील कार्यवाहीची पूर्ण माहिती होती, परंतु त्यांनी त्या भागातील वातावरण आणि पर्यावरणाबाबत कोणतीही चिंता दर्शवली नाही.

११०. आमच्या मते, आर. कांत अँड कंपनीने दाखल केलेल्या फेरविचार याचिकेत संपूर्ण तथ्ये, विशेषतः १८ ऑगस्ट १९९२ रोजी अधिसूचना जारी केल्याची वस्तुस्थिती समोर आणणे अत्यंत महत्त्वाचे होते. ही तात्विक वस्तुस्थिती उघड करण्यात अयशस्वी झाल्यास अर्जदाराने या न्यायालयात सुरू केलेल्या कार्यवाहीला हानी पोहोचते.

(iv) अर्जदाराने दाखल केलेला अंतर्वादिक अर्ज

१११. अर्जदारांनी आय. ए. क्रमांक १९०१/२००५ (एम. सी. मेहता प्रकरणात) ऑक्टोबर २००५ मध्ये कधीतरी दाखल करण्याचे धाडस केले. ज्यामध्ये अशी प्रार्थना करण्यात आली होती की १८ मार्च २००४ रोजी या न्यायालयाने दिलेला निर्णय केवळ खाणकामापुरता मर्यादित आहे आणि अर्जदाराने केलेल्या बांधकामांवर त्याचा परिणाम होणार नाही, ज्याचा त्याला १३ मे १९९८ रोजी या न्यायालयाने दिलेल्या आदेशांच्या पार्श्वभूमीवर हक्क आहे.

११२.अर्जाच्या प्रत्युत्तरात, हरियाणाचे मुख्य सचिव प्रेम प्रशांत, (आय. ए. एस.) यांनी १० सप्टेंबर २००६ रोजी प्रतिज्ञापत्र दाखल केले होते, ज्यात स्पष्टपणे म्हटले होते की वन आणि वनजमिनीच्या संरक्षणासाठी पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या तरतुदींचा वेळोवेळी अवलंब केला गेला आहे.या संदर्भात त्यांनी हरियाणा राज्याने १२ मार्च १९७० रोजी वन आणि पशुसंवर्धन विभागामार्फत, १० नोव्हेंबर १९८० रोजी वन विभागामार्फत, १६ नोव्हेंबर १९९५ रोजी वन विभागामार्फत आणि २८ नोव्हेंबर १९९७ रोजी वनविभागामार्फत जारी केलेल्या अधिसूचना जोडल्या होत्या.

११३. १८ ऑगस्ट १९९२ रोजीची अधिसूचना ही वने आणि वनजमिनीच्या संरक्षणासाठीची एक अधिसूचना होती. प्रतिज्ञापत्रावर असे स्पष्टपणे नमूद केले होते की, अधिसूचनेच्या तारखेपासून म्हणजे १८ ऑगस्ट, १९९२ पासून विषयांकित जमीन ही वन्य जमीन म्हणून ग्राह्य धरली गेली होती आणि शासकीय अभिलेखातील वन्य जमिनीच्या यादीतही तिचा समावेश करण्यात आला होता.हरियाणा राज्याने **गोदावर्मन प्रकरणामध्ये** दाखल केलेल्या प्रतिज्ञापत्रात हे वन म्हणूनही दाखवले होते. प्रधान मुख्य वनसंरक्षक यांनी २७ जानेवारी २००६ रोजी संचालक, नगर आणि प्रादेशिक नियोजन विभाग यांना उद्देशून लिहिलेल्या पत्रातही विषयांकित जमीन वनजमीन असल्याचेही नमूद केले होते.वास्तविक, सदर संचालकाने अर्जदारास २७ जानेवारी २००६ आणि २७ जून २००६ च्या पत्रांद्वारे वनजमीन बिगर वनीकरणाच्या हेतूप्रीत्यर्थ रूपांतरित करण्याची मागणी केली होती परंतु अर्जदाराने तसे केले नाही. दोन्ही पत्रांद्वारे अर्जदारास विशेषतः असे निदर्शनास आणून देण्यात आले होते की अर्जदाराने केलेली बांधकामे ही बेकायदेशीर होती, परंतु साहजिकच त्याचा काहीही परिणाम झाला नाही.

११४. हा अर्ज तीन विद्वान न्यायाधीशांच्या खंडन्यायपीठाने विचारार्थ घेतला

होता ज्यांनी १४ मे, २००८ [एम.सी. मेहता विरुद्ध भारतीय संघराज्य, (२००८) १७ SCC २९४] रोजी दिलेल्या निकाल आणि आदेशाद्वारे फेटाळण्यात आला होता. पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार जारी केलेल्या अधिसूचनेद्वारे बंदिस्त केलेली जमीन वनजमीन होती की नाही हा मुद्दा या न्यायालयाने पुन्हा एकदा विचारार्थ घेतला आणि १८ मार्च २००४ रोजी दिलेल्या निर्णयाचा विशेष आणि सुस्पष्टपणे पुनरुच्चार करण्यात आला.

११५. आम्ही अशी कल्पना केली की, अर्जदार आर. कांत अँड कंपनीने त्याची फेरविचार याचिका, अंतर्वादिक अर्ज फेटाळल्यापासून तसेच या न्यायालयाने वेळोवेळी पारित केलेले आदेश आणि तज्ञ संस्थांनी दिलेल्या अहवालातून धडा शिकला असेल, परंतु तसे दिसत नाही. आम्ही असे म्हणतो कारण १४ मे २००८ रोजी या न्यायालयाच्या निर्णयानंतर आर. कांत अँड कंपनीने ११ जुलै २००८ रोजी आय. ए. क्रमांक २३१०/२००८ हा अर्ज दाखल करून २३ मे २००८ रोजी या न्यायालयाने दिलेल्या आदेशानुसार जारी केलेल्या संप्रेषणास आव्हान दिले.त्यानंतर, अर्जदाराने केंद्रीय अधिकार प्राप्त समिती [CEC] ने दाखल केलेल्या अहवालांवर आक्षेप घेत आय. ए.[IA] क्रमांक २३७७-७९/२००९ देखील दाखल केले. या आय. ए.[IA] वर आमच्यासमक्ष युक्तिवाद झाला नाही आणि या आय.ए.[IA] च्या संदर्भात कोणतेही निवेदन देण्यात आले नाही.

(v) या न्यायालयात पुन्हा मुद्दा उपस्थित करण्यात आला

११६. या न्यायालयात सध्या प्रलंबित असलेल्या अर्जांमुळे अर्जदारांना पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमांतर्गत बंदिस्त असलेली क्षेत्रे वन किंवा वनजमीन आहेत किंवा नाहीत हा मुद्दा पुन्हा एकदा उपस्थित करण्याची संधी मिळाली. **संधू प्रकरणामधील** या न्यायालयाच्या निर्णयाचा संदर्भ देण्यात आला.या न्यायालयाने **संधू प्रकरणातील** विसंगत टिपणी काढून टाकल्याचे सादर करण्यात आले. आम्ही सहमत होऊ शकत नाही कारण

संधू प्रकरणामधील निर्णयानेच **एम. सी. मेहता** प्रकरणातील आदेशांच्या संचाला तथ्ये आणि कायदे या दोन्हींवर वेगळे केले.**संधू प्रकरणामध्ये** दिलेला निर्णय, कोणत्याही प्रकारे, अर्जदारास साहाय्यभूत होऊ शकत नाही.

११७. आम्ही फक्त हे लक्षात घेऊ इच्छितो की प्रस्तूत प्रकरणाचा विचार करता, पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमांतर्गत बंदिस्त असलेली जमीन ही वनजमीन आहे किंवा कोणत्याही परिस्थितीत, वनजमीन मानली जाणे आवश्यक आहे हे स्पष्टपणे दर्शविण्यासाठी पुरेशी सामग्री आहे. पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमांतर्गत जारी केलेल्या अनेक अधिसूचना आमच्या निदर्शनास आणून दिल्या गेल्या आहेत ज्यात वन जमिनीवर काही क्रियांना प्रतिबंधित केले आहे. मुख्य सचिवांनी दाखल केलेल्या प्रतिज्ञापत्रांसह हरियाणा राज्याच्या संबंधित अधिकाऱ्यांनी दाखल केलेल्या प्रतिज्ञापत्रांमध्ये स्पष्टपणे नमूद केले आहे की पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमांतर्गत बंदिस्त असलेल्या जमिनी ह्या वनजमीन आहेत. त्याचप्रमाणे, याच संदर्भात या न्यायालयाने निर्णय आणि आदेश दिले आहेत आणि वन विभागासह हरियाणा राज्याची कार्यवाही आणि नगर आणिप्रादेशिक नियोजन विभागाशी असलेले त्याचे संबंध हे स्पष्ट करतात की, पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार बंदिस्त केलेल्या जमिनी केवळ वन किंवा वनजमीन आहेत.

११८. यात अजिबात शंका नाही की, **संधू प्रकरण** हे वस्तुस्थिती आणि कायदा या दोन्हींच्या आधारावर वेगळे करता येण्याजोगे आहे आणि **संधू प्रकरणामध्ये** दिलेल्या निर्णयात या न्यायालयाने त्यास मान्यता दिली आहे.अर्जदारांच्या वतीने उपस्थित विद्वान वकिलांनी असे सुचविले होते की या न्यायालयाने बंदिस्त क्षेत्रांचा वनजमीन म्हणून समावेश करण्याच्या आधारावर चौकशी केली नाही, म्हणून १८ ऑगस्ट १९९२ ची अधिसूचना निष्फळ ठरली आहे.**संधू प्रकरणातील** आधार म्हणून घेतलेली निरीक्षणे,

काटेकोरपणे वैध असू शकत नाही, कारण किमान १९७० पासून बंदिस्त क्षेत्रांचा समावेश हरियाणा राज्याने वनजमीन म्हणून का केला आहे आणि वनजमीन म्हणून का मानले आहे हे सूचित करण्यासाठी पुरेशी सामग्री होती. आम्ही असेही म्हणू इच्छितो की एका समितीचा अहवाल सादर करण्यात आला होता, ज्यामुळे अखेरीस १८ ऑगस्ट १९९२ रोजी अधिसूचना जारी करण्यात आली, परंतु दुर्दैवाने हरियाणा राज्या करिता उपस्थित विद्वान वकिलांना विनंती करूनही ती आमच्यासमोर ठेवली गेली नाही.

११९. इथे आवश्यक आणि महत्वपूर्ण बाब ही आहे की, १८ ऑगस्ट १९९२ या तारखेच्या अधिसूचनेच्या वैधतेस किंवा अचूकतेस कोणीही आव्हान दिलेले नाही. कोणत्याही थेट आक्षेपाशिवाय अधिसूचनेच्या अचूकतेला किंवा वैधतेस कसे आव्हान दिले जाऊ शकते हे आम्हाला दिसत नाही.प्रस्तूत प्रकरणातील तथ्यांशी काहीही संबंध नसलेल्या या न्यायालयाच्या दुसऱ्या निर्णयावर अवलंबून राहून संपार्श्विक आक्षेपास निश्चितच परवानगी दिली जाऊ शकत नाही.

१२०. दुसरीकडे, अर्जदारांनी या न्यायालयाने पारित केलेल्या प्रत्येक महत्त्वपूर्ण आदेशाला, एकतर पुनरावलोकन याचिकेद्वारे किंवा अंतर्वादिक अर्जांद्वारे 'आव्हान' दिले आहे.अशा प्रत्येक प्रयत्नात अर्जदार अयशस्वी ठरले आहेत.

१२१. या प्रकरणातील सर्व तथ्यांचा आणि या विषयावरील कायद्याचा एकंदर दृष्टिकोन विचार घेतल्यास, कांत एन्क्लेव्ह हे जंगल आहे किंवा वनजमीन आहे किंवा ती वने किंवा वनजमीन मानली जाणे आवश्यक आहे यात आम्हाला शंका नाही आणि १८ ऑगस्ट १९९२ पासून त्यावर कोणत्याही बांधकामाला पूर्णपणे परवानगी दिली जाऊ शकत नाही . त्या तारखेपासून कांत एन्क्लेव्हमधील कोणतीही बांधकाम विषयक क्रिया ह्या बेकायदेशीर आणि कायद्याद्वारे अनुज्ञेय नाहीत.

खाण केंद्रित आदेश

१२२. अर्जदारांच्या वतीने उपस्थित विद्वान वकिलांनी पुढील निवेदन सादर केले होते की, या न्यायालयाने दिलेले सर्व आदेश खाणकेंद्रित होते आणि कांत एन्क्लेव्हमधील बांधकाम विषयक क्रियांशी संबंधित नव्हते. हा युक्तिवाद फेटाळण्यायोग्य आहे. या न्यायालयाने दिलेले निर्णय वाचून आणि समजून घेणे आवश्यक आहे, ज्याद्वारे हे स्पष्ट होते की या न्यायालयाचा संबंध हा अरवली टेकड्यांवरील आणि सभोवतालच्या पर्यावरणाचे जतन आणि संरक्षण करणे आणि सामान्यतः खाणकाम आणि बांधकामे थांबवून त्या क्षेत्राचा पर्यावरणीय आणि सजीव सृष्टीचा ऱ्हास टाळणे इथपर्यंत होता.दुर्दैवाने, हरियाणा राज्याच्या उदासीनतेमुळे आणि अर्जदारांच्या वारंवार केलेल्या अर्जांमुळे हे न्यायालय आपले आदेश पूर्णतः अंमलात आणू शकले नाही, त्याचाच परिणाम म्हणून बडकल तलाव आज पूर्णपणे कोरडा पडला आहे.

१२३. ही दुःखद परिस्थिती निर्माण होण्यात काही अंशी राज्य प्राधिकरणांचा दोष आहे, हे प्रशासक, हरियाणा नगर विकास प्राधिकरण यांनी दाखल केलेल्या आय. ए. [I.A.] क्र. २२६९/२००७ वरून स्पष्ट होते, ज्यात पहिली प्रार्थना अशी करण्यात आली आहे की, या न्यायालयाने असे निर्देश द्यावेत की, १८ मार्च २००४ रोजी दिलेला निर्णय आणि आदेश केवळ खाणकामांपुरताच मर्यादित होता आणि फरिदाबाद महानगरपालिकेच्या किंवा हरियाणा नगर विकास प्राधिकरणाच्या कायदे, नियम आणि नियमनानुसार केलेल्या विकास किंवा शहरीकरण किंवा बांधकाम क्रियांवर त्याचा परिणाम होणार नाही. या न्यायालयाने स्पष्ट निकाल देऊन आणि आदेश देऊनही, राज्य सरकारच्या काही विभागांची वृत्ती बदलली नाही आणि खाणकाम आणि बांधकाम उपक्रमांद्वारे अनियंत्रित विकासाला पर्यावरणापेक्षा जास्त प्राधान्य देण्यात आले, परिणामी पर्यावरण नुकसानी बरोबरच बडकल

तलाव कोरडा पडला.

चुकीने जारी केलेली अधिसूचना

१२४. त्यानंतर अर्जदारांच्या वकिलांनी असा युक्तिवाद केला की १८ ऑगस्ट १९९२ रोजीच्या अधिसूचनेमध्ये अनंगपूर गावातील खासरा क्रमांक ९ ते १६ चा समावेश करणे ही एक चूक होती आणि ही जमीन पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या कठोर नियमांपासून दूर ठेवण्याचा हरियाणा राज्याचा नेहमीच हेतू होता. हे निवेदनही फेटाळण्यायोग्य आहे. जर कांत एन्क्लेव्हला १८ ऑगस्ट १९९२ च्या अधिसूचनेच्या अधिकार कक्षेतून बाहेर ठेवण्याचा हरियाणा राज्याचा हेतू असेल तर राज्याला एकतर शुद्धीपत्र जारी करण्यापासून किंवा नवीन अधिसूचना जारी करण्यापासून किंवा अनंगपूर गावातील खासरा क्रमांक ९ ते १६ या अधिसूचनेच्या कठोरतेपासून हटविण्यासाठी काही सकारात्मक पाऊल उचलण्यापासून रोखले नाही.

अधिसूचना लागू न केल्याचा आरोप

१२५.त्यानंतर फरिदाबाद कॉम्प्लेक्स (नियमन आणि विकास) कायदा, १९७१ च्या कलम २९ अंतर्गत उपकलम (१) आणि उपकलम (७) च्या तरतुदींवर भर देऊन असे सादर करण्यात आले की, १८ ऑगस्ट १९९२ रोजीची अधिसूचना ही नियंत्रित क्षेत्रांना लागू होत नाही.

या तरतुदी पुढीलप्रमाणे आहेतः

कलम २९-नियंत्रित क्षेत्राची घोषणा

(१) सध्या अंमलात असलेला असलेला कोणताही कायदा असूनही, मुख्य प्रशासक, राज्य सरकारच्या पूर्वपरवानगीसह अधिसूचनेद्वारे, फरिदाबाद संकुलातील संपूर्ण क्षेत्र किंवा त्याचा कोणताही भाग, ज्यामध्ये फरिदाबाद संकुलाच्या सीमेच्या बाहेरील क्षेत्राच्या ८ किलोमीटर अंतराच्या क्षेत्राचा समावेश आहे, त्याला नियंत्रित क्षेत्र म्हणून घोषित करू शकतील.

(2) ते (6)----

(७) आक्षेप, सूचना आणि निवेदने असल्यास, आणि त्यावरील मुख्य प्रशासकाच्या शिफारशींचा विचार केल्यानंतर, राज्य सरकार नियंत्रित क्षेत्र दर्शविणाऱ्या अंतिम योजनांबाबत निर्णय घेतील आणि त्यात नियंत्रित क्षेत्राला लागू असलेल्या निर्बंधांचे आणि अटींचे स्वरूप सूचित करतील आणि ते अधिकृत राजपत्रात आणि विहित केल्याप्रमाणे इतर पद्धतीने प्रकाशित करतील . "

१२६. उक्त कायद्याच्या कलम २(च) नुसार, नियंत्रित क्षेत्र म्हणजे उक्त अधिनियमाच्या कलम २९ अंतर्गत घोषित केलेले क्षेत्र हे नियंत्रित क्षेत्र म्हणून घोषित केले जाते.

१२७. आम्ही या निवेदनाच्या प्रासंगिकतेशी सहमत होऊ शकत नाही कारण, उद्दिष्टे आणि कारणांच्या विधानानुसार, फरिदाबाद-बल्लभगढ भागात स्थानिक प्राधिकाऱ्यांची संख्या अधिक प्रमाणात होती, परिणामी या क्षेत्राचा एकात्मिक विकास शक्य झाला नाही. परिणामी, या क्षेत्राच्या प्रशासनासाठी एक व्यवस्था तयार करणे आवश्यक होते, जी जलद आणि एकात्मिक विकासाची उद्दिष्टे पूर्ण करेल आणि अनियंत्रित विकास दूर करेल.हा हेतू साध्य करणे हा या कायद्याचा उद्देश होता.अगदी स्पष्टपणे, याचा १८ ऑगस्ट १९९२ रोजीच्या अधिसूचनेशी काहीही संबंध नाही.शिवाय, या कायद्याचे कलम २९(१) सध्याच्या काळासाठी लागू असलेल्या कोणत्याही कायद्याशी संबंधित आहे-१८ ऑगस्ट १९९२ रोजीची अधिसूचना खूप नंतर आली आणि जेव्हा उक्त कायदा लागू असल्याकारणाने ती अधिनियमित करण्यात आली नव्हती.

इतर निवेदने

१२८. त्यानंतर असा युक्तिवाद करण्यात आला की हरियाणा विकास आणि शहरी क्षेत्र नियमन कायदा, १९७५ च्या तरतुदींनुसार १७ एप्रिल १९८४ रोजी देण्यात आलेल्या सवलतीमुळे अर्जदाराला किंवा कोणत्याही परिस्थितीत कांत एन्क्लेव्हला उक्त कायद्याच्या

सर्व तरतुदींमधून सूट देण्यात आली. असे असले तरी, १८ ऑगस्ट १९९२ रोजीच्या त्यानंतर जारी करण्यात आलेल्या अधिसूचनेद्वारे लागू केलेल्या प्रतिबंधांमधून अर्जदाराला किंवा कांत एन्क्लेव्हला या कायद्याने कशी सूट दिली आहे हे दिसून येत नाही. या कायद्याचा पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या तरतुदींशी कोणताही संबंध किंवा संदर्भ नाही.

१२९. अर्जदारांच्या वतीने हजर असलेल्या वकिलांनी असा युक्तिवादही केला की **संधू प्रकरणामध्ये** या न्यायालयाने दिलेला निर्णय लक्षात घेता, वन (संवर्धन) अधिनियम, १९८० लागू झाला तेव्हा २५ ऑक्टोबर १९८० रोजी ही जमीन विद्यमान वनजमीन असायला हवी होती. आमच्या मते, **संधू प्रकरणात** या न्यायालयाने दिलेल्या निर्णयाचा हा अजिबात योग्य अर्थ नाही.हे कुठल्याही प्रकरणाच्या बाबतीत किंवा इतर कोणत्याही प्रकरणाच्या बाबतीत असू शकत नाही कि २५ ऑक्टोबर १९८० नंतर कोणत्याही क्षेत्राला वनक्षेत्र म्हणून घोषित केले जाऊ शकत नाही. जर हा अर्थ लावला गेला असता, तर या न्यायालयाने १२ डिसेंबर १९९६ रोजी दिलेल्या आदेशाचा संपूर्ण उद्देशच निरर्थक ठरेल, कारण या आदेशानुसार वनजमीन कोणती ते ओळखण्याचे निर्देश देण्यात आले होते, जरी ती जमीन वनजमीन म्हणून ओळखली गेली नसली तरीही. जर विद्वान वकिलांनी दिलेला अर्थ स्वीकारल्यास पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियम देखील निष्प्रभ ठरेल.

१३०. अर्जदारांच्या वतीने उपस्थित विद्वान वकिलांनी अंतिम निवेदन दाखल केले होते ज्यात असे म्हटले होते की, या न्यायालयाने दिनांक १७ मार्च १९९७ आणि १३ मे १९९८ रोजी दिलेल्या आदेशानुसार बांधकामे करण्यात आली होती आणि सदर बांधकाम व मंजुरी आराखड्यांना देखील संबंधित अधिकाऱ्यांनी मान्यता दिली होती, त्यामुळे या न्यायालयाने असे नमूद केले पाहिजे की, कांत एन्क्लेव्ह रहिवाशी कल्याणकारी संघटनेच्या सदस्यांनी कोणतेही अप्रामाणिकपणे कृत्य केले नाही आणि त्यामुळे सीईसी (केंद्रीय

अधिकारप्राप्त समिती) ने सुचविल्याप्रमाणे त्यांची घरे किंवा बांधकामे पाडण्यात येऊ नयेत.

१३१. या संदर्भात, हे लक्षात घेतले पाहिजे की १३ मे १९९८ रोजी सुधारित केलेल्या १७ मार्च १९९७ च्या आदेशात सदर बांधकामास परवानगी हि १८ ऑगस्ट १९९२ च्या अधिसूचनेनुसार नव्हे तर केवळ कायद्यानुसार देण्यात आली होती. हे आमच्यासमोरील कोणत्याही अर्जदाराचे प्रकरण नाही आणि खरंच ते त्यांचे प्रकरण असू शकत नाही कारण की, या न्यायालयाच्या आदेशाने अधिसूचनेला पूर्ण मान्यता दिली आणि ती त्या वेळी किंवा आजही आव्हानाखाली नसली तरीही ती अक्षरशः रद्द केली. असे दिसून येते की, या न्यायालयाच्या आदेशाला न जुमानता मोठ्या प्रमाणात निवासी संकुले बांधण्यात आली ज्यामध्ये अर्जदारांना त्यांच्या इच्छा आणि आवडीनुसार बांधकाम करण्यास कोणतीही परवानगी दिली नाही. या न्यायालयाचे आदेश असूनही आणि १८ ऑगस्ट १९९२ रोजीच्या अधिसूचनेने जमीन विलगणीकरणास मनाई केली असली तरी, स्पष्ट अशा कारणांशिवाय अशा बांधकामांना संबंधित अधिकाऱ्यांनी परवानगी दिली होती. या परिस्थितीत असा दृष्टिकोन बाळगणे कठीण आहे की, अर्जदार आणि संबंधित अधिकाऱ्यांनी प्रामाणिकपणे काम केले आहे.

१३२. कांत एन्क्लेव्हमध्ये केलेल्या बांधकामाचा तपशील आमच्यासमोर ठेवण्यास आम्ही अर्जदारांच्या वतीने उपस्थित असलेल्या विद्वान वकिलांना सांगितले होते.त्यानंतर २४ जुलै २०१८ रोजी खालील तक्ता आमच्यासमोर ठेवण्यात आला. या तक्त्यामधून असे सूचित होते की, कांत एन्क्लेव्हमधील आर. कांत अँड कंपनीने साकारलेल्या एकूण १६०० भूखंडांपैकी केवळ २८४ रहिवासी भूखंड आणि तीन व्यावसायिक भूखंडांच्या संदर्भात

अभिहस्तांतरण करार अंमलात आणले गेले आहेत. निवासी भूखंडांवर केवळ ३३ घरे बांधण्यात आली आहेत आणि त्यापैकी एकही एक मजली झोपडी नसल्याचे दिसते.

अ.क्र.	**तपशील.**	**पूर्ण झालेले काम**
1.	अभिहस्तांतरण करार अंमलात आणले	२८४ निवासी भूखंड
2.	अभिहस्तांतरण करार अंमलात आणले	३ व्यावसायिक भूखंड
3.	बांधलेली घरे आणि राहणारे लोक	३३ घरे
4.	फिल्म स्टुडिओ (एफ. एस.-२) बांधला	१
5.	बांधलेली आणि कार्यरत असलेली ५४५ KL क्षमतेची ओव्हरहेड पाण्याची टाकी	३
6.	बांधलेली व कार्यरत असेलेली १२०० KL क्षमतेची भूमिगत पाण्याची टाकी	३
7.	पंपिंग स्टेशन (कार्यरत)	१
८	पंपिंग मशीन (सबमर्सिबल पंप) स्थापित आणि कार्यरत	९
९	रुपये ७०,००,०००/- पेक्षा जास्त खर्चाचा सांडपाणी प्रक्रिया प्रकल्प (स्थापित)	१
१०	उद्याने (पूर्णपणे विकसित)	१४
११	पूर्ण झालेले रस्ते	१३६४६० चौ. मी. (अंदाजे २० किमी)
१२	रस्त्यावरील दिव्यांचे खांब उभारले आणि ऊर्जावान केलेले	६२७
१३	अंतर्गत सांडपाणी वाहून नेणाऱ्या पाईप लाईन्स पूर्ण झालेल्या आ णि कार्यरत	२११५० मीटर

१४	वादळाच्या पाण्याचा निचरा करणारी प्रणाली पूर्ण आणि कार्यरत	१८००० मीटर.
१५	पाणीपुरवठा पाईप लाईन पूर्ण आणि कार्यान्वित	२२७०० मीटर.
१६	लागवड करण्यात आलेली झाडे	१०००० वृक्षे (रस्त्याच्या कडेला आणि हरित पट्ट्यात)
१७	२६५ सी.यू.एम.(CUM) क्षमतेची फायर हायड्रंट/फायर टँक	३
१८	६५० के. व्ही. ट्रान्सफॉर्मरसाठीचे विद्युत उपकेंद्र	२

१३३. १८ ऑगस्ट १९९२ रोजीच्या अधिसूचनेचे उल्लंघन होणे हे भयावह आहे आणि अर्जदारांनी या भागाच्या पर्यावरणीय आणि जैवविविधतेस/ परिसंस्थेस जे अपरिमित नुकसान केले आहे याची केवळ कल्पनाच केलेली बरी. हरियाणा राज्याच्या मुख्य सचिवांच्या प्रतिज्ञापत्रांना न जुमानता कायद्याच्या नियमाकडे दुर्लक्ष करून परवानगी देणाऱ्या हरियाणा राज्य आणि तेथील अधिकाऱ्यांच्या माहितीशिवाय हे घडू शकले नसते. हरियाणात कायद्याचे राज्य ढासळले असून केवळ अपिलार्थींची मर्जी राखण्यासाठी व्यक्तिकेंद्री राज्य बनलेले दिसते. या टप्प्यावर, अरवली टेकड्यांबाबत आणि त्यांच्या संरक्षणाची गरज या संदर्भात या न्यायालयाच्या एका न्यायनिर्णयातील परिच्छेदाचा संदर्भ देण्यापलीकडे आम्ही आणखी मदत करू शकत नाही. हा संदर्भ टाळण्याचा आमचा हेतू होता कारण त्याची पुनरावृत्ती होईल, परंतु कायद्याची अशी थट्टा आणि अरवली पर्वतरांगांच्या पर्यावरण आणि जैवविविधतेबद्दल संपूर्णपणे अनास्था असणे हे पाहणे वेदनादायक आहे.

१३४. १८ मार्च २००४ रोजीच्या आदेशात, अहवालामधील परिच्छेद ५८ मध्ये खालीलप्रमाणे नमूद करण्यात आले होतेः [२२ एम. सी. मेहता विरुद्ध भारतीय संघराज्य, (२००४) १२ एस.सी.सी. ११८]

> "अरावली ही भारताच्या द्वीपकल्पीय समूहातील सर्वात विशिष्ट आणि प्राचीन पर्वतरांग असून ती जगातील सर्वात जुन्या भूगर्भीय रचनेपैकी एक आहे.समुद्रसपाटीपासून ४९५० फूट उंची असणाऱ्या ह्या पर्वतरांगांची मोठ्या प्रमाणात झीज होऊन, स्लेट खडक आणि ग्रॅनाइट खडक तयार झाले आहेत त्याच्या भौगोलिक स्थानामुळे, अरावली पर्वतरांगेत सहारन, इथिओपियन, द्वीपकल्पीय, प्राच्य आणि अगदी मलयान वनस्पती आणि वन्यजीवांचे मिश्रण आहे.या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात अरवली पर्वतरांगा जंगलांनी व्यापलेल्या होत्या.ह्या पर्वतरांगांमध्ये घनदाट जंगले व विविध धबधबे होते तसेच मोठ्या संख्येने वन्य प्राणी पाहावयास मिळत होते. आज अरावली येथील पर्यावरणात गंभीररीत्या बदल होत आहेत. ह्या पर्वतरांगांमध्ये जरी झाडांच्या अनेक प्रजाती आढळत असल्या, तरी दर्जेदार लाकूड असणारी झाडे जवळजवळ नाहीशी झाली आहेत. **लोकसंख्येच्या वाढीमुळे वन्य संपत्तीची मागणी वाढली तरी त्यावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले जात नाही व अरवली पर्वतातील पर्यावरण वाचवायचे असेल तर कायद्यांची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करावी लागेल, असा सवालही केला जात नाही. [आम्ही यावर भर दिला]**

दिलासा

१३५. अर्जदारांना काही दिलासा देण्याची गरज आहे का आणि तसे असल्यास कोणता दिलासा दिला जावा, हा प्रश्न आता विचाराधीन आहे.

१३६. अरवली टेकड्यांच्या पर्यावरण आणि जैवविविधतेचे अपरिमित नुकसान झाले आहे यात शंका नाही. पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार वैधानिक अधिसूचना जारी करूनही नुकसान झाले किंवा होऊ दिले गेले. कायद्याचे उल्लंघन करताना अर्जदारांचा निर्लज्जपणा याद्वारे अगदी स्पष्ट होत आहे. परंतु वनविभागाचे आरक्षण असूनही हरियाणा

राज्याच्या नगर आणि प्रादेशिक विभागाने अर्जदारांना दिलेला पाठिंबा ही त्याहून अधिक दुर्दैवाची गोष्ट आहे .शहर आणि प्रादेशिक विभागाने आर. कांत अँड कंपनीशी प्रत्यक्ष संगनमत करून मोठ्या संख्येने लोकांची दिशाभूल केली आहे . सुदैवाने, त्यापैकी केवळ ३३ जणांनी काही वैयक्तिक बांधकामे केली आहेत-परंतु त्यांची बांधकामे १८ ऑगस्ट १९९२ पूर्वीची आहेत की नंतरची हे स्पष्ट होत नाही.

१३७. म्हणून आमच्या समक्ष आर. कांत अँड कंपनीद्वारे फसवणूक झालेल्या लोकांचे इथे दोन श्रेणीमध्ये वर्गीकरण केले आहे . पहिल्या श्रेणीत, ज्यांना आर. कांत अँड कंपनीने जमीन दिली आहे आणि दुसऱ्या श्रेणीत, ज्यांना आर. कांत अँड कंपनीने जमीन दिली आहे आणि ज्यांनी बांधकामे केली आहेत, त्यांचा समावेश आहे.

१३८. जोपर्यंत पहिल्या श्रेणीतील व्यक्तींचा संबंध आहे, त्यांना दिला जाणारा दिलासा म्हणजे त्यांच्या गुंतवणुकीचा संपूर्ण परतावा आणि १८% व्याज दराने संपूर्णपणे आर. कांत अँड कंपनीद्वारे देय तारखेपासून. गुंतवणूक त्यानुसार आम्ही आदेश देतो.

१३९. दुसऱ्या श्रेणीतील व्यक्तींचा विचार करता, हरियाणा राज्याचे मुख्य सचिव धरमवीर यांनी १५ मार्च २००९ रोजी दिलेल्या प्रतिज्ञापत्रात सादर केल्याप्रमाणे, उपलब्ध असलेला स्वीकारण्यायोग्य असा वाजवी आणि योग्य कृतीक्रम आहे.ह्या कार्यवाहीद्वारे हरियाणा विकास आणि शहरी क्षेत्र नियमन कायदा, १९७५ च्या कलम २३ अंतर्गत अपिलार्थीला (आर. कांत अँड कंपनी) १७ एप्रिल १९८४ रोजी दिलेल्या सवलतीनुसार कांत एन्क्लेव्हमध्ये केलेली बांधकामे जी १८ ऑगस्ट १९९२ रोजीच्या पंजाब भूमी संरक्षण अधिनियममधील कायद्याच्या तरतुदींनुसार अधिसूचना लागू होण्यापूर्वी वाचवण्यासाठी किंवा कायम करण्यास परवानगी देण्यासाठी होती. १८ ऑगस्ट १९९२ नंतर केलेले कोणतेही बांधकाम स्पष्टपणे बेकायदेशीर

आणि कायद्याच्या विरोधात आहे आणि केंद्रीय अधिकारप्राप्त समितीने केलेल्या शिफारशीनुसार ते पाडणे आवश्यक आहे. धरमवीर आणि केंद्रीय अधिकारप्राप्त समिती यांनी केलेले निवेदन आम्ही स्वीकारतो आणि १७ एप्रिल १९८४ ते १८ ऑगस्ट १९९२ दरम्यान केलेल्या बांधकामांमध्ये अडथळा आणला जाणार नाही. त्यानुसार आम्ही आदेशित करतो.

१४०. तथापि, १८ ऑगस्ट १९९२ नंतर केलेल्या बांधकामांच्या संदर्भात हरियाणा राज्याला बेकायदेशीर आणि अनधिकृत बांधकामे पाडण्याचे निर्देश देण्याशिवाय दुसरा पर्याय नाही. सदर अनधिकृत बांधकामे हि ३१ डिसेंबर २०१८ रोजी किंवा त्यापूर्वी पाडण्यात यावीत. त्यानुसार आम्ही आदेशित करतो.

१४१. **गोदरेज अँड बॉईस मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनी लिमिटेड विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य [[२३](२०१४) ३ एससीसी ४३०]** या प्रकरणात या न्यायालयाने अनधिकृत बांधकामाच्या मुद्द्याचा विचार एका सजग नागरिकाच्या दृष्टिकोनातून केला आहे ज्याची राज्याने अनधिकृत बांधकामांना वैधानिक परवानगी देऊन फसवणूक केली आहे. कांत एन्क्लेव्हच्या प्रस्तुत प्रकरणात, आर. कांत अँड कंपनी आणि हरियाणा राज्याच्या नगर व प्रादेशिक विभागास १८ ऑगस्ट १९९२ ची वैधानिक अधिसूचना आणि त्याद्वारे घातलेल्या निर्बंधांची पूर्ण माहिती असूनही, सर्व सामान्य जनतेची मोठ्या गुंतवणुकीचे आमिष दाखवून अक्षरशः फसवणूक केली आहे. . आर. कांत अँड कंपनी आणि हरियाणा राज्याच्या नगर व प्रादेशिक विभागाला देखील याची पूर्ण माहिती होती की कांत एन्क्लेव्हची जमीन ही एक जंगल किंवा वनजमीन आहे किंवा ती जंगल किंवा वनजमीन म्हणून गणली जाते आणि त्यामुळे सदर जमिनीवर केलेले कोणतेही बांधकाम किंवा केंद्र सरकारच्या पूर्वपरवानगीशिवाय वनेतर हेतूंसाठी केलेला वापर हा बेकायदेशीर ठरेल तसेच ते वन (संवर्धन) अधिनियम, १९८० च्या तरतुदींचे उल्लंघन करणारे असेल. असे काहीही असले तरी, आर. कांत अँड कंपनी आणि हरियाणा राज्याच्या नगर आणि

प्रादेशिक विभागाच्या मूक संमतीने किंवा इतर पाठिंब्याने कांत एन्क्लेव्हमध्ये बांधकामे करण्यात आली (किंवा बांधकामे करण्यास परवानगी देण्यात आली).यासाठी त्यांना किंमत मोजावी लागेल. असे यातून सूचित होत नाही की, १८ ऑगस्ट १९९२ नंतर ज्यांनी बांधकामे केली आहेत ते पूर्णपणे निर्दोष आहेत. तरीसुद्धा, हरियाणा राज्याच्या नगर आणि प्रादेशिक नियोजन विभागाने बजावलेली भूमिका लक्षात घेता त्यांना भरपाई देणे आवश्यक आहे.त्यांना जमिनी बाबतची भरपाई देण्यासाठी, आम्ही आर. कांत अँड कंपनीला निर्देश देतो की त्यांना त्यांच्या जमिनीतील गुंतवणुकीचा संपूर्ण परतावा गुंतवणुकीच्या तारखेपासून १८% वार्षिक व्याजासह देण्यात यावा. त्यानुसार आम्ही आदेश देत आहोत .

१४२. जोपर्यंत बांधकामाच्या खर्चाचा प्रश्न आहे, तोपर्यंत आम्ही त्याचे तात्पुरते प्रमाण ५० लाख इतके ठरवले आहे.ज्यांनी १८ ऑगस्ट १९९२ नंतर बांधकाम केले आहे आणि ज्यांचे बांधकाम पाडण्याचे निर्देश दिले आहेत, त्यांना हे पैसे दिले जातील.आर. कांत अँड कंपनी आणि हरियाणा राज्याच्या नगर आणि प्रादेशिक नियोजन विभागाद्वारे सदर परिमाणित रक्कम समान प्रमाणात वितरित केली जाईल. सदर परिमाणित रक्कम ३१ डिसेंबर २०१८ रोजी किंवा त्यापूर्वी भरण्याचे निर्देश देण्यात आले आहेत. या न्यायालयाच्या आदेशानुसार ज्याचे बांधकाम पाडले गेले असेल, तसेच ते परिमानतेबाबत समाधानी नसतील, तर अशा व्यक्तीना कायद्यानुसार आणि आजपासून उद्भवलेल्या कारवाईच्या कारणास्तव दिवाणी खटल्याद्वारे आर. कांत अँड कंपनी आणि हरियाणा राज्याच्या नगर आणि प्रादेशिक नियोजन विभागा विरुद्ध कारवाई करण्याचे स्वतंत्र आहे.

१४३. प्रदूषण करणार्यांनी नुकसान भरपाई द्यावी हे तत्त्व हितकारक तत्त्व आहे जे या न्यायालयाच्या अनेक निर्णयांद्वारे सार्वत्रिकपणे स्वीकारले गेले आहे आणि आपल्या देशात स्वीकारले आणि लागू केले आहे.या संदर्भात, या न्यायालयाने दिलेल्या सुरुवातीच्या दोन

निर्णयांकडे आपण लक्ष वेधले पाहिजे: ते म्हणजे - **इंडियन कौन्सिल फॉर एनव्हिरो-लीगल एक्शन विरुद्ध भारतीय संघ राज्य [[२४] (१९९६) ३ एससीसी २१२] आणि वेल्लोर सिटिझन्स कल्याण फोरम विरुद्ध भारतीय संघ राज्य[[२५] (१९९६) ५ एससीसी ६४७]** दोन दशकांहून अधिक काळ हा कायदाअस्तित्वात असल्यामुळे, तो सध्याच्या परिस्थितीत लागू केला गेला पाहिजे, असे आमचे मत आहे. आधीच नमूद केल्याप्रमाणे, अरवली टेकड्यांचे झालेले नुकसान अपरिवर्तनीय आहे.तथापि, कदाचित काही नुकसान भरून काढले जाऊ शकते-किमान आम्हाला तशी आशा आहे.आर. कांत अँड कंपनीच्या म्हणण्यानुसार त्यांनी कांत एन्क्लेव्हच्या विकासासाठी ५० कोटी रुपये खर्च केले आहेत.आम्हाला नेमकी किंवा अचूक आकडेवारी माहित नाही परंतु निवेदन केलेल्या आधारावर आम्ही पुढे जात आहोत. आमच्या मते, नुकसान झालेल्या भागांच्या पुनर्वसनासाठी आर. कांत अँड कंपनीने या रकमेच्या १० टक्के रक्कम (म्हणजे ५ कोटी रुपये) जमा करणे योग्य ठरेल. ही रक्कम आर. कांत अँड कंपनीने अरावली पुनर्वसन निधीमध्ये एका महिन्याच्या आत आणि कोणत्याही परिस्थितीत ३१ ऑक्टोबर २०१८ रोजी किंवा त्यापूर्वी जमा करावी. नोव्हेंबर २०१८ च्या पूर्वार्धात केवळ या निर्देशांचे पालन करण्यासाठी हे प्रकरण सूचीबद्ध केले जावे.

१४४. आम्ही हरियाणा राज्याच्या विद्यमान मुख्य सचिवांना आमच्या उर्वरित आदेशांचे पूर्णतः पालन ३१ डिसेंबर २०१८ रोजी किंवा त्यापूर्वी सुनिश्चित करण्याचे निर्देश देतो.

१४५. वर नमूद केलेल्या अटींच्या आधारे मूळ अर्ज निकाली काढले जात आहेत.

कल्पना के. त्रिपाठी अंतर्वादिक अर्ज निकाली काढण्यात आले

****

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याची कारणाकरता वापर करता येणार नाही. तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.

****